

LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTYSTĖS GINKLUOTOSIOS PAJĖGOS 1654–1667 M. KARŲ METU

Vidmantas AIRINI
Vytauto Didžiojo karo muziejus

Įvadas

Kariuomenės istorija yra viena iš karybos istorijos sudėtinių dalių ir tuo pačiu metu svarbi bendrosios istorijos sritis. Kariuomenės raida neatsiejama nuo visuomenės raidos ir tiesiogiai priklauso nuo socialinių, ekonominių, politinių bei ideologinių veiksnių, todėl ir konkrečios valstybės kariuomenė žymi tos valstybės politinės sistemos ir ekonomikos ypatumus, visuomenės sąrangą, kultūrą, tradicijas.

Šiame straipsnyje nagrinėjamas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau LDK) ginkluotųjų pajėgų¹, bendro valstybės organizmo dalies, savo buvimu liudijusios ir užtikrinusios Lietuvos valstybingumą, istorijos tarpnisis. 1654–1667 m. karai su Rusija bei Švedija tiek politine, tiek karo prasme buvo labai sudėtingas laikotarpis, kada Lenkijos–Lietuvos valstybė buvo atsidūrusi ties išnykimo riba. Prasidėjus invazijai 1654 m. Rusijos kariuomenė ir jos sąjungininkai Zaporožės kazokai smogė LDK. Puolimą turėjo atremti LDK ginkluotosios pajėgos ir negausūs pagalbos kariniai daliniai iš Lenkijos Karalystės. Siekiant tinkamai atlikti šio svarbaus LDK ginkluotųjų pajėgų istorijos laikotarpio vertinimą, negalima apsiriboti vien karo veiksmų eigos analize. Reikalingas ir LDK ginkluotųjų pajėgų būklės minėtų karuose vertinimas, juolab, kad, artėjant karui su Rusija bei Švedija, LDK ginkluotosios pajėgos aktyviai malšino Bogdano Chmelnickio vadovaujamą sukilimą.

¹ Vertėtų paaiškinti darbe vartojamą terminą ginkluotosios pajėgos. Išnagrinėjus žodžio kariuomenė semantiką, tenka konstatuoti tai, kad šis labai plačiai taikomas žodis kartais stokoja tikslumo, todėl nėra tinkamas visoms karinių jėgų formoms įvardinti. Šiuo konkrečiu atveju ginkluotųjų pajėgų terminas pasitelkiamas įvardinti sudėtinei, t. y. atskiriems subjektams tiesiogiai pavaldžių ir jų finansuojamų karinių formuočių sudaromai ginkluotai jėgai.

Apie situaciją 1654–1667 m. karuose, tiesa, apie Jonušo Radvilos gyvenimo ir veiklos bei visos Radvilų giminės istoriją, rašė E. Kotlubajus². Autorius nebuvo istorikas profesionalas, tačiau jo darbų vertę užtikrino gausus archyvinės medžiagos naudojimas. Svarbu tai, kad Kotlubajus aprašė J. Radvilos vadovaujamos kariuomenės dalyvavimą kovose su sukilėliais.

LDK ginkluotųjų pajėgų istorija aprašyta dar XIX pabaigoje ir XX a. pradžioje išleistuose K. Gurskio³ pirmuosiuose veikaluose, kurie buvo skirti Lenkijos pėstijos, kavalerijos ir artilerijos istorijai. Autorius pamėgino aprašyti trijų kariuomenės rūšių istoriją nuo jų atsiradimo iki XIX a., todėl jo darbai yra bendri, juose pasitaiko abejotinų teiginių, atsiradusių dėl epochos įtakos ir tuo laikmečiu dar neišvengiamo žinių trūkumo. Žinios apie LDK ginkluotąsias pajėgas yra fragmentiškos, pateikiamos aprašant Lenkijos kariuomenės istoriją. Kiek vėliau, jau tarpukariu, pasirodė T. Korzono⁴, M. Kukielio⁵ darbai apima labai platų laikotarpį. Daugiausia dėmesio autoriai skyrė Lenkijos tematikai, aptarė tik kai kuriuos Lietuvos karybos istorijos klausimus.

Gerokai vėliau, jau XX a. antrojoje pusėje, žinias apie Lenkijos–Lietuvos karybą XVII a. savo tyrimu plėtė ir gilino kitas Lenkijos istorikas, J. Wimmeris,⁶ skyręs daug dėmesio ir aptariamo laikotarpio situacijai. Savo darbus autorius parėmė gausia archyvine medžiaga, pasirinktas temas nagrinėjo kompleksiskai, pristatė Europos karybos raidą, taip aptardamas nagrinėjamų temų kontekstą ir leisdamas skaitytojams geriau suvokti Lenkijos–Lietuvos karybos ypatumus. Kai kuriais atvejais autorius rašė abiejų unija sujungtų valstybių karybos temomis, tačiau dėmesį sutelkė į Lenkijos Karalystės ginkluotąsias pajėgas, atskleisdamas tik ryškesnius LDK karinės organizacijos savitumus, kaip ir daugelis kitų autorių kartais, vadinasi, dėl politinių bei ideologinių veiksnių „paslėpdavo“ lietuvius ir LDK po etnonimu lenkai ir vietovardžiu Lenkija.

Specialių darbų, skirtų būtent XVII a. LDK ginkluotosios pajėgoms, atsirado XX a. aštuntajame dešimtmetyje. Šiuo laikotarpiu pasirodė so-

² Kotlubaj E. *Życie Janusza Radziwiłła*. Wilno i Witebsk, 1859; Kotlubajus E. *Radvilos: Nesvyžiaus galerijos portretai*. Vilnius, 1995.

³ Górski K. *Historia piechoty polskiej*. Kraków, 1893; Górski K. *Historia jazdy polskiej*. Kraków, 1894; Górski K. *Historia artylerji polskiej*. Warszawa, 1902.

⁴ Korzon T. *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*. T II. Lwów–Warszawa–Kraków, 1923.

⁵ Kukiel M. *Zarys historii wojskowości w Polsce*. Kraków, 1929.

⁶ Wimmer J. *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII w.* Warszawa, 1965; Wimmer J. *Wojsko // Polska XVII wieku*. Warszawa, 1977; Wimmer J. *Wojsko i finanse Rzeczypospolitej w czasie wojny ze Szwecją 1655–1660 // Wojna polsko-szwedzka 1655–1660*. Warszawa, 1973; Wimmer J. *Historia piechoty polskiej do roku 1864*. Warszawa, 1978.

lidžios H. Visnerio⁷ studijos, kuriose juntamas visapusiškas XVII a. pirmosios pusėje LDK ginkluotųjų pajėgų ir tyrimas, chronologiniu požiūriu siekiantis šiame straipsnyje nagrinėjamą temą. Pirmieji straipsniai ir vėlesni autoriaus darbai panaikino kai kurias LDK ginkluotųjų pajėgų istorijos baltąsias dėmes, tačiau autorius tyrė gana platų ginkluotųjų pajėgų istorijos laikotarpį ir negalėjo sutelkti savo tyrimo ties 1654–1667 m. karų situacija, todėl paliko neištirtų ginkluotųjų pajėgų organizacijos, ginkluotės, veikimo karo metu ir kitų aspektų. Autoriui, rašant platesnėmis temomis, tai ir neturėjo sudaryti jo tyrimo pagrindo. Gerokai vėliau pasirodžiusiame V. Biernackio⁸ darbe taip pat skirta dėmesio ginkluotosioms pajėgoms XVII a. pirmojoje pusėje. XVII a. LDK ginkluotųjų pajėgų sudėties ir organizacijos apžvalgą į vieną nedidelės apimties straipsnį sutraukė A. Rachuba⁹, gilinęsis į teisinius karinės organizacijos aspektus, pateikęs gan sudėtingos ginkluotųjų pajėgų sąrangos visumos vaizdą ir atskleidęs svarbius jų struktūros ypatumus.

Žinias apie LDK ginkluotųjų pajėgų būklę XVII a. vidurio karų su Rusija ir Švedija išvakarėse praturtino kiti, įvairias XVII a. ir apskritai LDK laikotarpio karo istorijos problemas tyrę istorikai. Šio straipsnio temai svarbių žinių suteikė karo technikos ir inžinerijos raidą XVII a. Lenkijos–Lietuvos valstybėje tyręs T. M. Novakis¹⁰, Lietuvos totorių ginkluotės, aprangos ir kitais klausimais rašęs P. Boravskis¹¹. Baltarusių istorikas A. Gryckievičius¹² paskelbė straipsnį, kuriuose nagrinėjo LDK didikams

⁷ Wisner H. Wojsko litewskie I połowy XVII wieku cz. I // *Studia i materiały do historii wojskowości*. Tom XIX, cz. 1. Warszawa, 1973; Wisner H. Wojsko litewskie I połowy XVII wieku cz. II // *Studia i materiały do historii wojskowości*. Tom XX. Warszawa, 1976; Wisner H. Wojsko litewskie I połowy XVII wieku cz. III // *Studia i materiały do historii wojskowości*. Tom XXI. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1978; Prie LDK ginkluotųjų pajėgų istoriją nagrinėjančių darbų vertėtų pirkirti ir autoriaus straipsnį skirtą J. Radvilos karinei veiklai. Wisner H. Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła, 1648–1655 // *Rocznik Białostocki*, T. XIII, 1976; Visneris H. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybingumo pavojai. Vilnius, 1991; Vėlesnis autoriaus publikacija savo turinio esme turi daug bendra su ankstesniais, LDK ginkluotosioms pajėgoms skirtais, straipsniais. Wisner H. Rzeczpospolita Wazów (II). Wojsko Wielkiego Księstwa Litewskiego. Dyplomacja. Varia. Warszawa, 2004.

⁸ Biernacki W. Powstanie Chmielnickiego. Działania wojenne na Litwie w latach 1648–1649. Zabrze, 2006.

⁹ Rachuba A. Siły zbrojne Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII wieku // *Przegląd wschodni*, T.III. z.3 (11) 1994.

¹⁰ Nowak T.M. Polska technika wojenna XVI–XVIII w. Warszawa, 1970; Nowak T.M. Wimmer J. Historia oręża polskiego 963–1795. Warszawa, 1981; Nowak T. M. Uwagi o technice budowy mostów polowych w Polsce w w. XV do XVII // *Studia i materiały do historii wojskowości*. Tom II. Warszawa, 1956.

¹¹ Borawski P. Tatarskie chorągwie plemienne w armii Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI i pierwszej połowie XVII w. // *Acta Baltico-Slavica*. T. XII. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1979; Borawski P. Uzbrojenie, barwa i chorągwie tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVII w. // *Muzealnictwo wojskowe*. 5. Muzeum wojska polskiego. Warszawa, 1992.

¹² Hryckiewicz A. Milicje miast magnackich na Białorusi i Litwie w XVI–XVIII w. // *Kwartalnik historyczny*, R. LXXVII, 1970, zes. 1; Hryckiewicz A.P. Warowne miasta magnackie na Białorusi i Litwie // *Przegląd historyczny*, Tom LXI, 1970, zes. 3.

priklausiusių miestų milicijos temą, o G. Saganovičius¹³, kitas baltarusių autorius, pateikė LDK ginkluotųjų pajėgų istorijos laikotarpio (XVI–XVII a.) apžvalgą, kurioje apsiribojo Lenkijos istoriografijoje esančiais duomenimis ir jų apibendrinimu.

XVII a. vidurio karų situaciją tyrė ir Lietuvos istoriografijos atstovai, tačiau tik nedidelė jų parašytų darbų dalis yra tiesiogiai susijusi su šio straipsnio objektu ar apskritai karybos istorija. Rimti, XVII a. LDK karybą apimantys, Lietuvos istorikų darbai pasirodė gana vėlai. Sovietiniu laikotarpiu kai kurių LDK ginkluotųjų pajėgų sudėtinių dalių istoriją aprašė A. Tyla¹⁴, kurio vėlesni, jau nepriklausomos Lietuvos laikais parašyti, darbai taip pat yra susiję su XVII a. vidurio situacija. E. Meilus¹⁵ paskelbė nedidelės apimties straipsnį, kuriame analizavo LDK ginkluotųjų pajėgų kovas su sukilusiais Ukrainos kazokais atskleidžiantį šaltinį. LDK ginkluotųjų pajėgų veiksmus karuose su Ukrainos kazokais ir Rusija savo straipsnyje aptarė L. Vidauskytė,¹⁶ tačiau šios autorės darbas yra skirtas ne LDK ginkluotųjų pajėgų istorijai, o J. Radvilos strategijai ir taktikai, todėl, savaime suprantama, jame mažiau dėmesio skirta ginkluotųjų pajėgų veikimui karo metu, apsiribota tik trumpu jų sandaros pristatymu.

Apibendrinant galima tvirtinti, kad Lietuvos istoriografijoje nėra specialių darbų, skirtų LDK ginkluotosioms pajėgoms XVII a. vidurio karų su Rusija ir Švedija, o Lenkijos istorikai yra palikę neištirtų aptariamo laikotarpio LDK ginkluotųjų pajėgų istorijos aspektų.

Šio straipsnio tikslas – remiantis į Lietuvos istoriografiją dar neįtrauktais istorikų duomenimis ir neišnaudotų rezervų turinčiais mažiau naudotais šaltiniais – apibūdinti LDK ginkluotąsias pajėgas 1654–1667 m. karų metu. Šiam tikslui pasiekti pateikiama ginkluotųjų pajėgų sudėties, organizacijos, aprūpinimo, ginkluotės, aprangos ir veikimo karo metu principų analizė.

¹³ Саганович Г.М. Войска Вялікага Княства Літовскага у XVI–XVII стст. Мінск, 1994; Darbe apie XVII a. vidurio karus su Rusija ir Švedija autorius neteikė didesnio dėmesio iškairinės situacijos analizei, trumpai aptaręs tik kai kurias Rusijos žingsnius ruošiantis 1654 m. prasidėjusiam karui. Саганович Г.М. Невядомая вайна 1654–1667. Мінск, 1995.

¹⁴ Tyla A. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pašauktinės kariuomenės organizavimas XVI a. pabaigoje – XVII a. // Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. A serija, 1980, t. 1 (70); Tyla A. Visuotinio šaukimo prievolė Lietuvos miestams XVI a. pabaigoje – XVII a. // Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. A serija, 1981, t. 1 (74); Tyla A. Visi bajorai į karą jojo... // Mokslas ir gyvenimas, 1977, Nr. 12; Tyla A. Kauno strateginė reikšmė ir išvadavimas XVII a. vidurio karų metu // Lietuvos istorijos metraštis. 1996 metai. Vilnius, 1997; Tyla A. Lietuva ir Lenkija XVII a. vidurio karų sūkurėje // Michele Bianchi (Alberto Vimina) Trumpas pasakojimas apie Lietuvos ir Lenkijos karą su Maskva XVII a. viduryje. Vilnius, 2004.

¹⁵ Meilus E. LDK kariuomenė kovose prieš kazokus 1648–1649 m. (pagal A. Vijūko–Kojelavičiaus duomenis) // Karo archyvas. XV. 1998.

¹⁶ Vidauskytė L. Jonušo Radvilos strategija ir taktika. XVII a. vidurio karai su kazokais ir Rusija // Darbai ir dienos. 2000.

Chronologiniu požiūriu, dėmesys yra sutelktas į 1648–1654 m. laikotarpį, o, siekiant atskleisti tam tikrus karybos aspektus, aptariami ir kai kurie anks-tesni, tęstinumą turėję, procesai ir reiškiniai. Galutinė chronologine riba yra 1654 m. gegužės–birželio sandūra – Rusijos invazijos pradžia. Darbo pradžioje pateikiama Europos karybos apžvalga turėtų padėti geriau suvokti LDK ginkluotųjų pajėgų ypatumus.

Europos karybos bruožai (apie XVII a. 4–6-ąjį dešimtmetį)

XVII a. Europoje vykusį monarchijų kūrimosi procesą lydėjo ir būtino ramsčio – ginkluotųjų pajėgų – pertvarkymo darbai. Tik pertvarkius vadovavimą ginkluotosioms pajėgoms, jų vidinę organizaciją, komplektavimą, aprūpinimą, atnaujinus ginkluotę, užtikrinus tinkamą finansavimą, adaptavus taktiką besikeičiančioms mūšio sąlygoms, buvo galima sukurti monarchijos vidaus ir užsienio politikos uždaviniams spręsti tinkamą karinę jėgą.

Europos valstybėse buvo kuriamos karinės institucijos, turėjusios pagerinti monarchams visiškai pavaldžių ginkluotųjų pajėgų administravimą ir vadovavimą joms. Liudviko XIII valdymo laikais (1610–1643 m.) Prancūzijoje atsirado karinių reikalų sekretoriaus pareigybė. Jis buvo atsakingas už kariuomenės organizavimą, aprūpinimą, tvirtovių statymą ir kt. Administravimo funkcijas karinių reikalų sekretorius vykdavo per jam pavaldžius pareigūnus ir intendantus. Svarbiausius sprendimus priimdavo gaudamas karaliaus pritarimą. Vadovavimas kariuomenei buvo karaliaus rankose. Jis duodavo tiesioginius nurodymus armijų maršalams ir generolams, svarbius sprendimus priimdamas po pasitarimo su Karo taryba. Šventojoje Romos imperijoje karo ministerijos funkcijas atliko Hofkriegsrat (Imperatoriaus dvaro karo taryba), kuris ne tik rūpinosi kariuomenės organizaciniais reikalais bei administravimu, bet ir patardavo imperatoriui karo metu, skiriant kariuomenės vadus, aukštus karininkus, perduodavo vadų raportus imperatoriui ir jo įsakymus vadams¹⁷. Vyriausioju Švedijos Karalystės kariuomenės vadu buvo karalius. Gustavo II Adolfo sūnėno, Karolio X Gustavo valdymo laikais (1654–1660 m.) antruoju asmeniu vyriausioje kariuomenės vadovybės hierarchijoje buvo karaliaus konstebelis (vok. riksmarkst) bei generolas feldmaršalas, kuris buvo „generaliniu visos kariuomenės inspekto-

¹⁷ Kariuomenės organizavimo ir administravimo veiklą Hofkriegsrat vykdė remdamasis centrinėmis imperijos įstaigomis. Kiekvienoje imperijos armijoje buvo už finansus atsakingos General-Kriegs-Commissariats-Amt (generalinės karo komisarų įstaigos) atstovų. Kariuomenės apmokymu rūpinosi Obrist-Mustermeister-Amt, provianto tiekimu – Obrist-Proviant-Amt, arsenalų priežiūra – Obrist-Land und Haus-Zeug-Amt ir kt. Žr.: Wimmer J. Wojsko polskie w drugiej połowie XVII w..., s. 335–336.

riumi“. Jis vadovavo ir karo kolegijai, kuriai priklausė karalystės kareiviai, tvirtovės ir artilerija. Karo kolegija rūpinosi disciplinos palaikymo ir karo teismų reikalais. Kraštas buvo padalintas į administracinius vienetus (vok. län), kurių viršininkai atliko karinės administracijos funkcijas, vykdydami centrinės vadovybės nurodymus¹⁸.

Įvyko pokyčių dėl karių moralės ir disciplinos stiprinimo. Europoje Trisdešimtmečiame kare (1618–1648 m.) išbandytos švediškos karių moralinio parengimo ir disciplinavimo sistemos pagarsėjo Pirmojo Anglijos pilietinio karo metu (1642–1646 m.) atsiradusi parlamento kariuomenės vado Oliverio Kromvelio sukurta sistema. Puritoniškai išauklėti, disciplinuoti, religiška ir politiškai fanatiški Kromvelio „geležinšoniai“ (ang. ironsides) sugebėję įveikti rojalistų kariuomenę mūšiuose, kuriuos laikė savotiškais religinėmis apeigomis, reprezentavo iš esmės naują kariuomenės modelį¹⁹.

XVII a. pirmojoje pusėje įvykė Europos valstybių kariuomenių organizacinių vienetų sandaros pokyčiai buvo susiję su sėkmingomis Švedijos karaliaus Gustavo II Adolfo karinėmis reformomis ir Trisdešimtmečio karo laikais vykdytais kontaktų su švedų karyba inspiruotais pertvarkymais. Kitų valstybių pavyzdžiu ginkluotosioms pajėgoms tuo metu buvusios švedų kariuomenės organizacija susiformavusi minėtų karinių reformų laikais ir Trisdešimties metų karo antrojoje pusėje ilgą laiką išliko be pokyčių. Karolio X Gustavo lauko kariuomenės regimentą²⁰, kaip pėstijos, taip ir kavalerijos atveju, paprastai sudarydavo štabas ir 8 kuopos (eskadronai kavalerijos atveju), nors šio karaliaus valdymo pradžioje regimentai apimdavo daugiau padalinių. Neretai regimentas būdavo padalintas į du batalionus, kuriuos sudarydavo po keturias kuopas. Kavalerijos eskadronai dažnai veidavo ir kaip atskiri vienetai. Regimentams vadovaudavę pulkininkai, pulkininkai leitenantai ir majorai tuo pat metu būdavo ir kuopų kapitonais; be jų regimentuose turėdavo būti dar po 5 kapitonus²¹.

Skirtingų Europos valstybių kariuomenių pėstijos turėjo daug panašumų. Pėstijos dalinius paprastai sudarydavo muškietininkai ir pikinieriai,

¹⁸ Vertingų žinių apie XVII a. Švedijos kariuomenės organizaciją, kovinės taktikos raidą savo darbuose pateikė L. Tarsmeden. Šis švedų istorikas yra parašęs trumpa, tačiau visapusišką Karolio X Gustavo kariuomenės organizacijos apžvalgą. Tersmeden L. Armia Karola X Gustawa – zarys organizacji // Studia i materiały do historii wojskowości. Tom XIX, cz. 2. Warszawa, 1973, s. 125.

¹⁹ Брикс Г. История конницы. Книга II. Москва, 2001, с. 148–149; Денисон Д. История конницы. Книга I. Москва, 2001, с. 243–247; Дюпон Р. Э., Дюпой Т. Н. Всемирная история войн. Т.2. С.-Петербург–Москва, 2000, с. 506–510.

²⁰ Regimentas – pulko dabartinė prasme sinonimas.

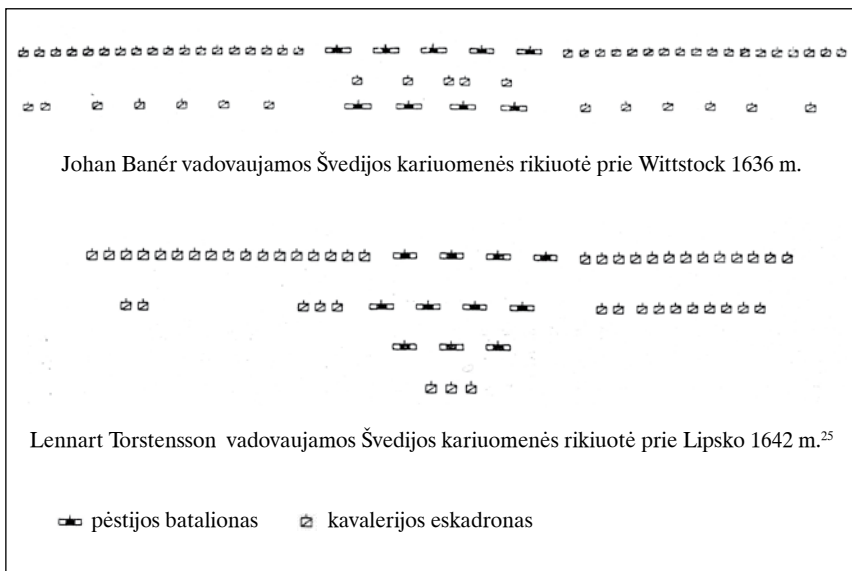
²¹ Tersmeden L. Armia Karola X Gustawa – zarys organizacji..., s. 129–131.

kurių sąveika mūšio lauke buvo vakarietiška pėstijos kovinė taktika. Mūšyje muškietininkai apšaudydavo priešus, o pagrindinė pikinierių funkcija buvo muškietininkų apsauga nuo priešų kavalerijos atakų. Pikių pagalba šie pėstininkai išlaikydavo priešo karius per tam tikrą atstumą, neleisdavo jiems priartėti. Kartais jie buvo naudojami ir puolimo metu. Pikinierių šarvai buvo skirti apsaugoti nuo smūgių šaltaisiais ginklais ir pistoletų kulky. Ilgainiui, siekiant suteikti šiems pėstininkams judrumo, jų šarvai buvo lengvesni²². Besitęsiant Trisdešimtmečiam karui, kai kurių valstybių kariuomenių pėstijoje nusistovėjo Albrechto von Vallensteino modifikuota, ispaniškojo tercijų sistema paremta kovinė rikiuotė,²³ kuri savo esme turėjusi būti panaši į to laikmečio švedų pėstijos kovinių vienetų rikiuotę. Mūšio lauke pėstininkų regimentas išsirikiuodavo šešiomis eilėmis, turėdavo pikinierius centre, o muškietininkus flanguose. Gustavą II Adolfą pakeitusių Švedijos kariuomenės vadų Johano Banerio ir Lennarto Torstenssono praktikuotas kovinių vienetų išdėstymas mūšio lauke įgijo aiškių linijinės rikiuotės bruožų. Švedų pėstijos kovinę rikiuotę sudarydavo ne ankstesnės trijų ar keturių batalionų brigados, o tiesiog batalionai, kurie patys pradėti vadinti brigadomis. Mūšio lauke šie batalionai–brigados veikdavo kaip atskiri taktiniai vienetai. Pėstininkų kovinės rikiuotės linijas sudarydavo vienas šalia kito išdėstyti batalionai, tarp kurių būdavo paliekami intervalai²⁴. Švedų kariuomenės batalioną sudarantys kariai mūšio lauke rikiuodavosi šešiomis eilėmis. Pikinieriai išsirikiuodavo bataliono centre, o į dvi vienodo dydžio dalis padalinti muškietininkai – bataliono flanguose. Muškietininkai šaudydavo salvėmis. Tuo pat metu galėdavo šauti viena muškietininkų eilė, arba, norint padidinti ugnies stiprumą, tuo pat metu šaudavo dvi ar trys eilės. Padvigubinus eiles, kai tarpus esančius tarp pirmųjų trijų eilių karių užimdavo kitų trijų eilių kariai, tuo pačiu metu salvę galėdavo iššauti visi brigados muškietininkai. Trijų eilių salvės atveju, pirmosios eilės muškietininkai šaudavo priklaupę.

²² Beaufort Chr. The Imperial army in the 17th century. Troops and equipment // 17th century: war, weaponry and politics. Xth congress of the International Association of Museums of Arms and Military History, Stockholm, 1984. Stockholm, 1987, p. 126.

²³ Żygulski Z. Jun. Broń w dawnej Polsce na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu. Warszawa, 1982, s. 247.

²⁴ Tersmeden L. Organizacja bojowych i administracyjnych jednostek szwedzkich i rozwój taktyki walki w XVII wieku (do około 1680 roku) // Studia i materiały do historii wojskowości. Tom XXI. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1978, s. 325–327.

Pirmaisiais XVII a. dešimtmečiais Vakarų Europos kavalerijos reitariai naudojo karakoliavimo (caracoliren, karakol) taktiką, kurioje dominavo šaunamųjų ginklų naudojimas. Prie atakuojamo priešo reitariai priartėdavo išsirikiavę keliomis arba keliolika eilių. Puldama pirmoji raitelių eilė išaudavo iš pistoletų arba šautuvų, o po to atsitraukdavo už paskutinės eilės. Tą patį darydavo antroji ir kitos raitelių eilės. Teikiant prioritetą kovai šaunamaisiais ginklais ir atliekant su tuo susijusias gan sudėtingas ir daug laiko atimančias kombinacijas buvo prarandamas pagrindinis kavalerijos privalumas – greitis ir jo teikiama smūgio jėga. Į kovą šaltaisiais ginklais Vakarų Europos raiteliai stodavo retai ir labai nenoriai. Šios taktikos trūkumus išvelgė Gustavas II Adolfas, kuriam išpūdį paliko susidūrimai su stipria Abiejų Tautų Respublikos (toliau ATR)²⁶ kavalerija 1617–1629 m. karo metu. Švedijos karalius atsisakė karakoliavimo taktikos, kurią pakeitė kavaleristų ataka, sustiprinta muškietininkų ugnies palaikymu. Siekiant padidinti ginklų kiekį fronte, atakos metu taikytas eilių dvigubinimas – intervalus tarp raitelių, sudarančių

²⁵ Abu kovinių rikiuočių pavyzdžiai pagal Tersmeden L. Organizacja bojowych i administracyjnych jednostek szwedzkich i rozwój taktyki walki w XVII wieku..., s. 328.

²⁶ Oficialus Lenkijos–Lietuvos valstybės, atsiradusios po 1569 m. Liublino unijos, pavadinimas.

tris pirmąsias eiles, užpildydavo paskutinių trijų eilių raiteliai, tad koncentruotą eskadrono rikiuotę sudarydavo tik trys raitelių eilės. Likus iki prieš 60 žingsnių, eskadronas pereidavo į jojimą šuoliais. Priartėję per tinkamą atstumą, reitai išaudavo į priešą iš pistoletų, o tada puldavo jį rapyromis. Ši kavalerijos taktika paplito visose Vakarų Europos kariuomenėse, kurios ją taikė derindamos su savo taktikos doktrinomis. Siekiant suteikti raitijai judrumo, buvo palengvinti kavaleristų šarvai. Šarvų supaprastinimas palietė ir naujovėms palyginti neimlios Šventosios Romos imperijos kariuomenės kirasyrus. XVII a. 4–5-ame dešimtmetyje ši sunkioji kavalerija pradėjo vilkėti apsaugą apimančią šalną ir kirasą, sudarytą tik iš krūtinės ir nugaros šarvų²⁷.

Trisdešimtmečio karo laikais kai kurių valstybių kariuomenėse išaugo, raituosius arkebuzininkus palaipsniui pakeitusių dragūnų reikšmė²⁸.

XVII a. pirmojoje pusėje Olandijoje buvo įvykdyta artilerijos reforma, kurios metu artilerija buvo aprūpinama vidutinio ilgio vamzdžių pabūklais, turinčiais tą patį kalibrą, kaip ir ankstesni pabūklai, tačiau trumpesniais, sveriančiais mažiau, todėl lengviau aptarnaujami ir transportuojami; olandų sistema, taikyta visoje Vakarų Europoje, apėmė keturis kartaunų tipo pabūklus: 48 svarų kartaunas (lenk. całe kartauny), (kal. 189 mm), 24 svarų puskartaunes (lenk. półkartauny), (kal. 151 mm), 12 svarų ketvirtkartaunes (lenk. ćwierćkartauny), (kal. 122 mm) ir 6 svarų oktavas (lenk. oktawy), (kal. 98 mm)²⁹. Vakarų Europos artilerijoje kartaunų tipo pabūklai plito išstumdami ilgavamzdes koliubrinus, kurios kiek ilgiau užsibuvo Prancūzijos artilerijoje. Tuo pat metu Europos kariuomenėse plito regimentų artileriją sudarę mažesnio kalibro pabūklai. Dėl mažesnio svorio šie pabūklai buvo mobilesni, tad tiko mūšio lauke paremti pėstininkams ir kavalerijai. Siekiant sumažinti lauko pabūklų svorį, jų vamzdžiai buvo pradėti lieti iš geležies (kartaunų vamzdžiai buvo špižiniai). Gaminti 3, 4, 6 svarų regimentų pabūklai, mažesnių kalibrų lauko pabūklai, mortyros³⁰ ir didelių kalibrų špižiniai apsiausties pabūklai³¹. Geležinė 3 svarų patranka, turėjusi 318 kg sveriantį vamzdį, buvo kur kas mobilesne nei oktava (vamzdis svėrė 1 070 kg) ar

²⁷ Beaufort Chr. The Imperial army in the 17th century... p. 122–123.

²⁸ Maždaug po šio karo arkebuzininkų visiškai neliko Šventosios Romos imperijos kariuomenėje, kurioje įsitvirtino judresni ir pranašesnė ginkluotė naudoję dragūnai. Beaufort Chr. The Imperial army in the 17th century..., p. 124.

²⁹ Wimmer J. Wojsko polskie w drugiej połowie XVII w..., s. 320.

³⁰ Mortyra – įtvirtinimų griovimui skirtas trumpavamzdis pabūklas, kurio iššauti sviediniai skrieja lenkta trajektorija.

³¹ Żygulski Z. Jun. Broń w dawnej Polsce..., s. 231.

kartauna (vamzdis svėrė 3 250 kg).³² Kartaunų privalumas buvo šūvio jėga ir nuotolis, kuris siekdavo iki pusketvirto kilometro, kai sviediniai iššaunami iš 3 svarų pabūklų nuskriedavo kiek daugiau nei vieną kilometrą. Tačiau taikinių esančių daugiau nei per vieną kilometrą atstumo apšaudymas buvo tikslingas tik tvirtovių apgulimo metu, kada taikiniais tapdavo dideli objektai (pastatai, tvirtovių sienos ir kt.). Lauko mūšių metu į priešą (gyvają jėgą) būdavo pradėdama šaudyti tuomet, kai šis būdavo per 800–900 m atstumą. Tik esant tokiam šūvio nuotoliui apšaudymui vadovaujantis karininkas galėdavo pastebėti vietą, į kurią pataikydavo sviedinys, ir po dviejų pirmųjų šūvių nurodydavo taikytojui, kaip nutaikyti pabūklą tiksliau³³. Į priešus, esančius per trijų šimtų metrų atstumą, šaudyta kartečėmis – kulų arba įvairios kilmės skeveldrų pripildytais paketais. Kartečės buvo labai efektyvios, šaudant į suglaustas priešų gretas. Pilių, tvirtovių apgulimo metu būdavo naudojamos mortyros.

Atvirame lauke vykstančiame mūšyje artilerijos pabūklai būdavo statomi pėstininkų rikiuotės priešakyje arba pėstininkų dalinių intervaluose. Jeigu pėstininkų užnugaryje būdavo iškilimas, aukštuma, ant jos būdavo išdėstomi sunkesni pabūklai, kurių iššauti sviediniai skriedavo virš išrikiuotų karių.

Vėliau mūšiai buvo įsprausti į linijinės taktikos kanonus. Mūšio lauke linijinės rikiuotės sudarančios priešininkų kariuomenės dažniausiai apsiribodavo muškietų ir artilerijos ugnimi bei kavalerijos atakomis. Aptariamu laikotarpiu pikinierių kautynės tapo nedažnu reiškinium³⁴. Kavinės taktikos praktikoje įsigalint tolygiai išdėstytų kariuomenių fronto susidūrimams, kurie kartais baigėdavosi priešų flankų atakavimu ir apėjimu, didžiausią reikšmę puolime ir vėl lėmė kavalerija. Didžiausią svarbą pėstijoje įgijo muškietininkai, o XVI–XVII a. pradžioje puolamąją jėgą buvę pikinieriai virto muškietininkų gynybos nuo kavalerijos priemone.

³² Wimmer J. Wojsko polskie w drugiej połowie XVII w..., s. 321.

³³ Polskie tradycje wojskowe. Warszawa, 1990, s. 203.

³⁴ Дюпон Р. Э., Дюпон Т. Н. Всемирная история войн..., с. 551.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ginkluotosios pajėgos

Sudėtis. Organizaciniu, teisiniu ir finansiniu požiūriu, XVII a. LDK ginkluotosios pajėgos turėtų būti skirstomos į centrinei vadovybei pavaldžius dalinius, privačius dalinius ir savivaldų dalinius³⁵.

Lietuvos etmonų reprezentuojamai centrinei vadovybei buvo pavaldūs: 1) bajorai, mobilizuoti visuotinio šaukimo būdu, 2) valstybės samdomi daliniai, 3) karališkųjų valdų bajorai, dvariškiai ir kazokai, 4) rinktinių daliniai³⁶, 5) Lietuvos totoriai. Šie LDK didžiojo ir lauko etmonų vadovaujami daliniai sudarė valstybinę kariuomenę, kurios veikimą įgaliodavo ATR centrinės vadovybės institucijos – seimas ir karalius.

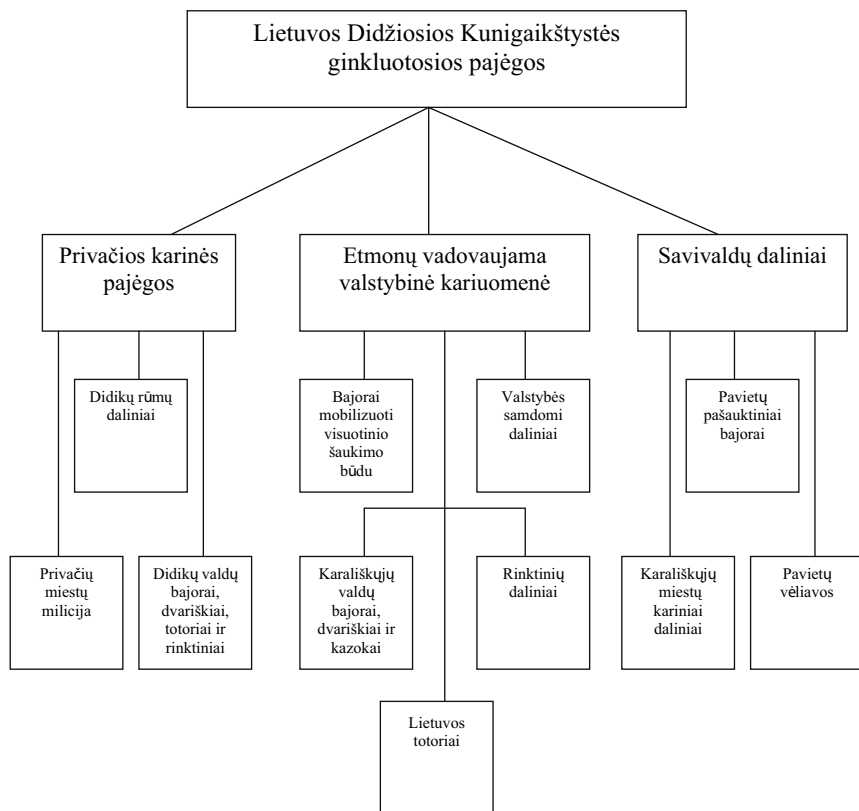
Aptariamu laikotarpiu privatūs daliniai buvo svarbi LDK ginkluotųjų pajėgų sudėtinė dalis. Šių dalinių veiksmi buvo neatsiejami nuo asmeninių LDK didikų interesų, jų prijungimas ar neprijungimas prie etmonų vadovaujama pajėgų priklausė nuo magnatų valios, jų santykių su etmonais, politinės ir karinės situacijos, asmeninių bei giminės interesų, tikslų ir kitų aplinkybių. Privatiems kariniams daliniams priklausė: 1) didikų rūmų daliniai, 2) didikų valdų bajorai, dvariškiai, totoriai ir rinktiniai, 3) privačių miestų milicija, kuri buvo skirta tik didikų miestų apsaugai.

Savivaldų karinius dalinius sudarė kariai, kuriuos sušaukdavo pavietai, vaivadijos ir miestai, patys juos ir išlaikydavę. LDK savivaldų dalinius sudarė: 1) pavietų pašauktiniai bajorai, kuriuos šaukdavo seimeliai, 2) pavietų vėliavos, kurias sudarydavo samdomi kariai veikdavę greta pašauktinių bajorų, 3) karališkųjų miestų kariniai daliniai, privalėję saugoti svarbius miestus ir nebuvo panaudojami kovai atvirame lauke³⁷. Daugeliu atvejų LDK etmonai negalėjo kontroliuoti savivaldų dalinių veiksmų.

³⁵ Wisner (Wojsko litewskie I połowy XVII wieku cz. I..., s. 63.) išskyrė šias XVII a. pirmosios pusės LDK ginkluotųjų pajėgų sudėtinės dalis: 1) valstybinę kariuomenę, 2) savivaldų daliniai, 3) ATR leninių žemių daliniai, 4) privatus daliniai, 5) savanoriai ir savarankiškai veikiantys daliniai. Šio skirstymo trūkumus pastebėjęs A. Rachuba (Rachuba A. Sity zbrojnie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII wieku..., s. 382.) teigė, kad leninių Kuršo bei Prūsijos dalinių priskyrimas LDK ginkluotosioms pajėgoms bei atskiros savanorių grupės išskyrimas yra labai abejotini. Šiame darbe taikysime Rachubos pasiūlytą XVII a. LDK ginkluotųjų pajėgų sandaros schemą, kuri su nedidelėmis išimtimis tinka XVII a. vidurio LDK ginkluotųjų pajėgų sandarai aptarti. Tenka pritarti naujajame Visnerio darbe išsakytai nuomonei apie tai, kad, egzistuojant atskiroms Lenkijos karalystės ir LDK ginkluotosioms pajėgoms, tiek karaliaus gvardija, tiek daliniai, kuriuos atsiųsti privalėdavo ATR lenai, gali būti laikomi „viršvalstybiniais“, t. y. nepriklausančiais nei vienai iš unija sujungtų valstybių. Wisner H. Rzeczpospolita Wazów (II)...., s. 10.

³⁶ Nuo 1648 m. ši institucija nebeturėjo didesnės reikšmės, nes XVII a. pirmojoje pusėje palaipsniui tapo negyvybinga.

³⁷ Kai kuriais atvejais buvo formuojamos ir pavietų rinktinių vėliavos sudaromos iš bajorams priklausiusių valstiečių; yra žinių apie Ašmenos bajorų suformuotos rinktinių vėliavos veiksmus 1660 m. Rachuba A. Sity zbrojnie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII wieku..., s. 394.

Vadovavimas. LDK, kaip ir Lenkijos Karalystės, ginkluotųjų pajėgų vriausiuoju vadu buvo laikomas karalius, kuris tuo pat metu buvo ir Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu. Valdovas negalėjo laisvai valdyti ginkluotųjų pajėgų. Jo valdžią buvo apribojęs seimas ir kancleriai, ypač, jeigu šias pareigas užimdavo stiprūs ir įtakingi asmenys, kokiais aptariamam metu ir buvo Lenkijos Karalystės kancleris Ježis Osoliński (Jerzy Osoliński) ir LDK kancleris Albrechtas Stanislovas Radvila³⁸. Lenkijos–Lietuvos centrinei vadovybei

³⁸ Biernacki W. Powstanie Chmielnickiego. Działania wojenne na Litwie..., s. 69.

pavaldžių ginkluotųjų pajėgų stiprinimu nebuvo suinteresuota bajorija, besirūpinusi savo luominių teisių išsaugojimu ir nuogaštavusi, kad pradėjęs disponuoti stipria kariuomene valdovas galų gale virs absoliutu. Bajorijos atstovai akylai stebėjo valdovo dvaro veiksmus visose valstybinio gyvenimo srityse. Besąlygišką pasirengimą ginti „aukso laisves“ bajorai pademonstravo Zebżydowskio (Zebrydowski) rokošu 1606–1607 m. Ginkluotųjų pajėgų didinimo, pertvarkymo ir kitus svarbius klausimus karalius galėjo spręsti tik su seimo žinia ir pritarimu, nepažeisdamas jokių jo nutarimų. Valdovas negalėjo kontroliuoti visų LDK ginkluotųjų pajėgų, kurias, kaip ir Lenkijos Karalystės atveju, be centrinės vadovybės kontroliuojamų dalinių sudarė ir jai nepavaldžios dalys. Vadovavimui ginkluotosioms pajėgoms karaliaus skirti etmonai veikdavo gana savarankiškai ne visada paisydami monarcho nurodymų. Tačiau visų LDK ginkluotųjų pajėgų neapimanti LDK didžiojo bei lauko etmonų valdžia nebuvo absoliuti ir tuose daliniuose, kuriems jie tiesiogiai vadovavo. Vadovavimas LDK ginkluotosioms pajėgoms labai skyrėsi nuo vadovavimo modelio XVII a. pirmojoje pusėje ėmusio įsigalėti kitose Europos valstybėse.

Silpnas LDK ir Lenkijos Karalystės ginkluotųjų pajėgų centrinės administracijos išsivystymas neigiamai atsiliepė ne tik dalinių kontrolei, bet ir jų aprūpinimui, kuriuo čia paprastai užsiimdavo atskirų organizacinių vienetų vadovybė. Prancūzijoje, Šventojoje Romos Imperijoje, Švedijoje, Brandenburge ginkluotųjų pajėgų aprūpinimas ginklais, amunicija, medikamentais, pašaru, miltais ir mėsa buvo vykdomas centralizuotai, tačiau ATR XVII a. ši sistema taip ir neįsitvirtino, todėl LDK ir Lenkijos Karalystės pajėgoms kildavo sunkumų pasiruošimo karinei kampanijai metu³⁹.

Karo metu vadovavimas LDK ginkluotosioms pajėgoms buvo sukonzentruotas etmonų rankose. Formaliai jie laikyti visų LDK ginkluotųjų pajėgų vadovybe. Tarp kita ko, Lietuvos didysis ir lauko etmonai vadovavo tik tai LDK ginkluotųjų pajėgų daliai, kurią sudarė jiems tiesiogiai pavaldūs daliniai. Šių dalinių pavaldumo centrinei vadovybei laipsnis buvo susijęs su valdovo skiriamų didžiojo ir lauko etmonų asmeninėmis savybėmis, galia ir įtaka valstybėje.

XVII a. pirmojoje pusėje LDK etmonai ne visuomet leisdavosi kontroliuojami valdovo ir šis, įstatymų numatyta tvarka, galėdavo imtis priemonių silpnusių nepaklusnių arba pasitikėjimą praradusių, nemėgiamų etmonų galia. Valdovas turėjo galimybę sumažinti etmonų įtaką paskirdamas regi-

³⁹ Wimmer J. Wojsko // Polska XVII wieku..., s. 190.

mentorių, kuriam patikėdavo vadovavimą valstybiniais daliniams⁴⁰. Nega-
lėdamas savo žinioje išlaikyti ambicingo lauko etmono Jonušo Radvilos,
Jonas Kazimieras turėdavo kreiptis tiesiogiai į rotmistrus; karų su Ukrainos
sukilėliais metu valdovo nurodymai kai kuriems LDK ginkluotųjų pajėgų
daliniams keitė etmono kurtus gynybinius planus, prieštaravo jo sumany-
mams⁴¹.

Naujo Lietuvos didžiojo etmono skyrimo atveju lauko etmonas neturėjo
pirmenybės šioms pareigoms užimti. Valdovas savo nuožiūra galėjo skirti
didžiuoju etmonu kitą asmenį. 1654 m. karalius neskubėjo paskirti Lietuvos
didžiuoju etmonu lauko etmono J. Radvilos – vienintelio tinkamo kandidato
šioms pareigoms užimti. Galiausiai valdovui nebeliko kitos išeities kaip tik
atiduoti didžiojo etmono buožę nemėgiamam lauko etmonui, nors šį veiks-
mą jis atliko labai nenoriai⁴².

Nebuvo aiškaus Lietuvos didžiojo etmono ir lauko etmono kompeten-
cijos perskyrimo ir santykių apibrėžtumo. Oficialiai lauko etmonas laikytas
didžiojo etmono pagalbininku, turėjusiu atlikti jo pavaduotojo vaidmenį. Ta-
čiau praktiškai nebuvo aiškiai apibrėžto lauko etmono pavaldumo didžiajam
etmonui, o kartais pirmasis sugebėdavo iškilti aukščiau už antrąjį ir todėl la-
biau primindavo tikrąjį valstybinės kariuomenės vadą. Tai sprendavo abiejų
etmonų asmeninės savybės, įtaka ir populiarumas. Būtent šie veiksniai lėmė
J. Radvilos – veiklaus, įtakingo ir autoritetingo didiko, turėjusio ne tik gero
organizatoriaus, bet ir talentingo karo vado savybių, iškilimą Chmelnickio
sukilimo metu⁴³. Būdamas lauko etmonu, jis sugebėjo sutelkti savo rankose
valdžią, leidusią jam dominuoti ne mažesnę karinę patirtį turinčio, tačiau

⁴⁰ Laikinu kariuomenės vadu regimentorius paprastai būdavo skiriamas taip pat ir tuo atveju, jeigu po etmo-
no mirties į jo pareigas kurį laiką nebūdavo paskiriamas kitas asmuo, arba etmonas būtų patekęs į nelaisvę.

⁴¹ Wisner H. *Wojsko litewskie I połowy XVII wieku cz. III...*, s. 46–47.

⁴² J. Radvila įtarė Joną Kazimierą turėjus ketinimų perduoti didžiąją buožę LDK pakancleriui Kazimierui
Leonui Sapiegai.: Žr. Wisner H. *Wojsko litewskie I połowy XVII wieku cz. III...*, s. 48.

⁴³ Nepaisant labai prieštaringų vertinimų, kurių praeityje sulaukė J. Radvilos politinė ir karinė veikla, jis
laikomas viena iškiliausių XVII a. istorinių asmenybių, nuo kurios veiksmų priklausė visos tuometinės Lenki-
jos–Lietuvos valstybės likimas. Šiuolaikinėje istorinėje literatūroje dominuoja teigiamas kunigaikščio karinės
veiklos vertinimas. H. Wisner tikino, kad jau pačioje Chmelnickio sukilimo pradžioje J. Radvilos korespon-
dencija ir poelgiai liudijo vado funkcijų prisiėmimą ir su tuo susijusios atsakomybės už krašto likimą pajuti-
mą. Be to, tiek jis pats, tiek aplinkiniai, turėjo suvokti, kad bet koks kitas dignitorius nusileido kunigaikščiui
gebėjimu suvienyti LDK ir visos ATR gynybai skirtas pajėgas. Wisner H. *Działalność wojskowa Janusza
Radziwiłła, 1648–1655...*, s. 59–60; Wisner H. *Jonuśas Radvila (1612–1655): Kėdainių šešėlyje*. Vilnius,
2000, p. 113–114; M. Nagielski akcentavo J. Radvilos organizacinį talentą, sumanų vadovavimą kariuomenei
karinių kampanijų ir mūšių metu, gebėjimą palaikyti kariuomenėje geležinę discipliną net kritiniiais momen-
tais. Nagielski M. *Janusz Radziwiłł hetman polny litewski w świetle dziariusza kanceliaryjnego z lat 1649–1652
// Radziwiłłowie*. Lublin, 2003..., s. 305–316; Pastarajam antrino Biernacki W. *Powstanie Chmielnickiego*.
Działania wojenne na Litwie w latach 1648–1649..., s. 70–72 ir kt. Teigiamas J. Radvilos karinės veiklos verti-
nimas matomas ir lietuvių autorių darbuose. Vidauskytė L. *Jonušo Radvilos strategija ir taktika...*, p. 61–92;
Tyla A. *Lietuva ir Lenkija XVII a. vidurio karų sukuryje...*, p. 21–25, 28–36 ir kt.

tuo metu jau sunkiai sirgusio, neveiklaus ir savo pareigų jau nebegalėjusio vykdyti Lietuvos didžiojo etmono Jonušo Kiškos⁴⁴ atžvilgiu, ir todėl tapo tikroju LDK kariuomenės vadu.

Karalius naudodavosi teisiniu didžiojo ir lauko etmonų santykių neapibrėžtumu. Jis galėjo favorizuoti vieną iš jų, leisdamas jam samdyti daugiau karių, išskirti bet kurio etmono dalinius suteikdamas jiems autonominių statusą, rodyti pirmenybę mokant algas ir skiriant kovines užduotis⁴⁵.

Karo metu Lietuvos etmonai galėdavo veikti visiškai savarankiškai. 1651 m. J. Radvila rašė apie tai, kad kampanijos metu apie J. Kiškos dalinius gaudavo tik šalutinių žinių⁴⁶. Taigi kartais ryšio nepalaikančių etmonų daliniai veikdavo, nederindami savo veiksmų.

Savo funkcijas Lietuvos etmonai vykdavo tik karo metu. Aptariam laikotarpiu LDK neturėjo jokios nuolatinės kariuomenės, todėl centrinei vadovybei pavaldžių dalinių komplektavimą etmonai pradėdavo gavę vadovo nurodymus. Etmonų vadovaujami daliniai likdavo tarnyboje tik tam laiko tarpui, kuriam būdavo surenkami. Buvo numatyta, kad didysis etmonas vadovauja tik tiems daliniams, kuriems jam pavesta vadovauti. Paprastai didžiajam etmonui besąlygiškai pakludavo daliniai, kurie būdavo susirinkę jo stovykloje. Jis nevadovaudavo daliniams, neatvykusiems į stovyklą, negalėjo taikyti jiems bausmių. Didžiojo etmono stovykloje, esant abiem etmonams, buvo pripažįstamas lauko etmono pavaldumas didžiajam etmonui. Tačiau be karaliaus ar lauko etmono sutikimo didysis etmonas negalėdavo vadovauti lauko etmono daliniams, jeigu šie nebūdavo jo stovykloje⁴⁷. LDK privatūs ir savivaldų daliniai taip pat tapdavo pavaldūs didžiajam etmonui tuomet, kai buvo atsiunčiami į jo stovyklą. Už jos ribų esančių savivaldų ar

⁴⁴ Karinė tarnybą J. Kiška (apie 1586–1654 m.) pradėjo Jono Karolio Chodkevičiaus kariuomenėje, buvo XVII a. pradžioje vykusių kovų su Švedija dalyvis, kovėsi Salaspilio mūšyje (1605 m.), tęsdamas tarnybą LDK kariuomenėje aktyviai dalyvavo kituose XVII a. pirmosios pusės karuose su švedais, rusais ir turkais, vadovaudamas kariniams daliniams ir atlikdamas organizatoriaus funkcijas, turėjo vadovybės pasitikėjimą. Sprendžiant iš visko buvo geras kareivis. Chodkevičiaus žygio į Maskvą metu 1611 m., Kiškos, maždaug 25 metų amžiaus sulaukusio jaunuolio, vadovaujamas Livonijos pulkas sumušė stiprų rusų dalinį, judėjusį į pagalbą apsiustam Smolenskiui. Vėliau Kiška pasižymėjo Kristupo Radvilos kariuomenės susidūrimu su švedais prie Mintaujos (1622 m.), kur jo vadovaujami husarai sėkmingai atakavo švedų artilerijos pozicijas. 1634 m. vasarą sunkiai sirgo. Nepaisant blogos sveikatos 1635 m. Kiška tapo Lietuvos lauko etmonu. 1646 m. jis gavo Lietuvos didžiojo etmono pareigas, kurių siekė po jas ėjusio Kristupo Radvilos mirties. Chmelnickio sukilimo metu sergantis Kiška buvo nepajėgus vadovauti kariuomenei, tačiau vis dar užsiėmė dalinių organizavimo ir kai kuriais kitais darbais. Wasilewski T. Kiszka Janusz // *Polski słownik biograficzny*, 1967, t. 12, s. 508–509; Biernacki W. Powstanie Chmielnickiego. Działania wojenne na Litwie w latach 1648–1649..., s. 69–70; Wisner H. Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła, 1648–1655..., s. 53–54.

⁴⁵ Rachuba A. *Sily zbrojne Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII wieku...*, s. 406.

⁴⁶ Wisner H. *Wojsko litewskie I połowy XVII wieku cz. III...*, s. 59.

⁴⁷ Teoriškai lauko etmono vadovaujami daliniai turėjo sudaryti priešakinį pulką, tuomet kai abiejų etmonų pajėgos būdavo apjungiamos, Wisner H. *Wojsko litewskie I połowy XVII wieku cz. III...*, s. 60.

privačių dalinių veiksmų didysis etmonas nekontroliavo. Privačių dalinių pavaldumą etmonai spėsdavo pagal jų įtaką ir santykiais su LDK didikais. Konkurencija su Biržų–Dubingių Radvilomis ir prioriteto teikimas rūpiniams savo privačia nuosavybe, sprendė privačių Sapiegų pajėgų veiksmus karo su Ukrainos kazokais metu. Užuo prisijungę prie J. Radvilos vadovaujamos LDK kariuomenės, Sapiegos veikė savarankiškai, teikė paramą Lenkijos Karalystės kariuomenei. Sukilimo pradžioje LDK kanclerio Kazimiero Leono Sapiegos organizuotos ir Vitebsko vaivados Povilo Jono Sapiegos vadovautos privačios pajėgos apsiribojo lokaliais veiksmais Lietuvos Brastos vaivadijoje ir Voluinėje.

Etmono valdžia buvo tvirta jo stovykloje. Stiprindamas karių drausmę etmonas galėjo griežti labai griežtų priemonių, kurias numatė teisiniai aktai. Faktiškai didžiojo etmono funkcijas atliekantis J. Radvila buvo laikomas griežtu vadu. Sunkiai nusikaltusiems kariams jis neengdavo taikyti ir pačių aukščiausių bausmių, negailėdavo aštrios kritikos ir grasinimų aplaidiems pareigūnams ir karininkams, naudodamasis jam suteiktomis galiomis sulaikydavo karius nuo užimamų vietovių plėšimo ir taip palaikydavo savo kariuomenėje discipliną. 1651 m. kampanijos metu, sužinojęs apie stovykloje įvykdytą apiplėšimą, etmonas įsakė areštuoti sargybinius, o karių buveinėse atliko kratas⁴⁸. Apie griežtas bausmes J. Radvila prabildavo ir tuomet, kai karininkai ir kareiviai palikę kariuomenę kuriam laikui išvykdavo į namus, kaip buvo įprasta aptariamoje epochoje, ir kaip tai nutiko 1649 m. pavasarį⁴⁹. Net ir labai autoritetingas etmonas negalėjo jaustis visagaliu ir turėjo atsižvelgti į savo karių nuotaiką, taikytis su jų nuomone. Tai buvo ypač svarbu tuomet, kai laiku nepavykdavo gauti pinigų, reikalingų karių algoms išmokėti, ir šie galėjo virsti vadovybės įsakymus ignoruojančia, arba blogiausiu atveju, nekontroliuojama, plėšikauti linkusia žmonių mase. Kai išdas neatsiūsdavo pinigų, etmonas turėdavo prašyti, įkalbinėti ir papirkinėti; šiuo laiku atsirado tradicija rotmistrais skirti žmones, susijusius su etmonu ir taikos metu⁵⁰.

Rūpintis LDK kariuomenės artilerija buvo pavesta artilerijos generolui. Ši pareigybė atsirado 1634 m., kada artilerijos priežiūrą Lenkijos karalius ir Lietuvos didysis kunigaikštis Vladislovas Vaza pavedė Mikalojui Abramo-

⁴⁸ Stokoja žinių apie panašiose situacijose Chmelnickio sukilimo pradžioje atsidurdavusių Karalystės etmonų M. Potockio ir M. Kalinovskio ryžtingus veiksmus karių drausmei palakyti. Mėginimas atlikti patikrinimą ir apieškoti gurguolės vežimus baigėsi karių maištu ir prisidėjo prie etmono S. Žulkievskio pralaimėjimo 1620 m. Nagielski M. Janusz Radziwiłł hetman polny litewski w świetle diariusza kanceliaryjnego..., s. 313.

⁴⁹ 1649 m. balandžio 23 d. J. Radvilos laiške J. Kiškai pranešama apie LDK kariuomenės būklę ir karo veiksmus prie Gomelio, Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 г.г..., c. 209–213.

⁵⁰ Wisner H. Wojsko litewskie I połowy XVII wieku cz. III..., s. 57.

vičiui. 1651 m. LDK artilerijos generolu buvo paskirtas Vincentas Korvinas Gonsevskis, 1652 m. jį pakeitė pulkininkas Zigmantas Wohl, kuris sulaukė priekaištų dėl nebajoriškos kilmės ir pareigas buvo priverstas užleisti Mikalajui Judyckiui⁵¹. 1653 m. buvo nutarta, kad LDK artilerijos generolo pareigas gali eiti tik kilmingas žmogus, gavęs maršalo ir tribunolo patvirtinimą⁵². Numatyta, kad vykdydamas savo pareigas artilerijos generolas turintis nuolatos būti stovykloje šalia LDK kariuomenės artilerijos. Jis buvo atsakingas už LDK valstybinių arsenalų priežiūrą ir surašymą. Taigi kaip ir Lenkijos Karalystės artilerijos generolui, jam teko ne tik vadovauti artilerijai karo veiksmų metu, bet ir administracinės funkcijos. Kiek siauresnę kompetencijos apimtį turėjo LDK arsenalų prižiūrėtojas arba ceikvartas (cejgwart), kuris turėjo vadovauti vežikams ir puškoriams, prižiūrėti pabūklus, paraką ir kitus artilerijai reikalingus dalykus, blokhauzų ir keltų statymą⁵³.

Etmono stovykloje buvo ir kiti kariniai bei tiesiogiai su kariuomenės funkcionavimu susiję pareigūnai. Lauko raštininkas, atsakingas už raštvedybą, susijusią su valstybinių dalinių finansavimu, nebuvo visiškai kariniu pareigūnu ir neprivalėjo visą laiką būti stovykloje. Jis turėjo surašyti į stovyklą atvykstančius ir periodiškai surašyti tarnaujančius dalinius. 1650 m. šio pareigūno funkcijos buvo apibrėžtos taip: „[...] lauko raštininkas turi vykdyti savo pareigas ir su etmono žinia pareigingai kiekvieną metų ketvirtį surašyti kavalerijos bei kas mėnesį pėstininkų vėliavas, be jo sąrašo ir parašo jokia vėliava negali gauti atlyginimo“⁵⁴. Svarbias funkcijas vykdė krašto išdininkas (podskarbi ziemski), kurio pareigos XVII a. viduryje labiausiai buvo susijusios su samdomų dalinių išlaikymu. Gavęs nurodymus, išdininkas duodavo rotmistrams pinigų skirtus samdymui, o vėliau algoms išmokėti, specialioms karinėms reikmėms, buvo atsakingas už karių aprūpinimą mundurais⁵⁵. Panašias funkcijas vykdė LDK komisarai, kurie taip pat rūpinosi algų išmokėjimu ir su tuo susijusių problemų sprendimu. 1649 m. apibrėžiant komisarų funkcijas, buvo pažymėta, kad jie turintys teisti karius, kurie paėmę atlyginimus neatvyksta į stovyklą, nepristato palydų (poczty) ar savavališkai pasitraukia iš vėliavų⁵⁶. Komisarai buvo įpareigoti likti algų išmokėjimo vietoje, kol vykdavo jų perdavimas kariuomenei. Karo „sargybininko“ pareiga buvo į stovyklą atvykstančių ir iš jos išvykstančių dalinių kontrolė, sargybų priežiūra

⁵¹ Ten pat, s. 62.

⁵² Seimo LDK ginkluotųjų pajėgų atžvilgiu vykdytą politiką ir kai kuriuos ginkluotųjų pajėgų organizacijos bruožus atspindi seimo įstatymų rinkinyje esantys nutarimai. Volumina legum. T. IV. – Petersburg, 1859, s. 186.

⁵³ Wisner H. Wojsko litewskie I połowy XVII wieku cz. III..., s. 63.

⁵⁴ Volumina legum. T. IV..., s. 153.

⁵⁵ Wisner H. Wojsko litewskie I połowy XVII wieku cz. III..., s. 65.

⁵⁶ Volumina legum. T. IV..., s. 146.

bei tvarkos ir saugumo palaikymas. Jam buvo pavesta rūpintis tuo, kad daliniai žygiuotų pagal etmono nurodytą tvarką, kartais jam būdavo pavedamas pulkų rikiavimas ar vadovavimas daliniui⁵⁷. Karo „stovyklininkas“ vadovavo, kai reikėdavo įrengti ar išdėstyti stovyklą, palaikydavo joje tvarką. „Stovyklininkas“ parinkdavo stovyklai vietą, kuri būtų patogi ginantis, kurioje būdavo vandens, pašaro ir kurui skirtos medienos, vėliau organizuodavo stovyklos įrengimo darbus, rūpindavosi įtvirtinimų statymu, skirdavo daliniams vietas, kuriose šie turėdavo išsidėstyti, užtikrindavo tvarką išžygiuojant iš stovyklos bei žygio metu⁵⁸. Karo teisėjai sprendė smulkesnes kriminalines bylas. Bylos, kurių metu buvo svarstomas mirties bausmės skyrimas, buvo nagrinėjamos su kitų pareigūnų ir karininkų pagalba.

Atskirai veikiančios LDK kariuomenės pulkai (šiuo atveju tam tikrą laiką atskirai veikiančios kariuomenės dalys) turėjo savo karo pareigūnus, vykdžiusius atitinkamas funkcijas. Pavyzdžiui, pulko „stovyklininkas“ prižiūrėjo jį žygio metu, rūpinosi stovyklą saugančių gynybinių įtvirtinimų statymu, palaikė stovykloje tvarką, pulko „sargybininkas“ prižiūrėjo sargybas savo pulke, pulko raštininkas vedė dalinių apskaitą ir t. t.

Organizaciniai vienetai. Aptariamam laikotarpiu LDK kariuomenės struktūroje buvo išsaugotas dualizmas, įformintas karinių Vladislavo Vazos reformų vykdymo metu. Visi LDK kariuomenės kavalerijos ir pėstijos organizaciniai vienetai buvo priskiriami svetimšalių arba tautiniam autoramentui⁵⁹. Kariuomenę sudarė vakarietiško pavyzdžio kavalerijos ir pėstijos organizaciniai vienetai, šalia kurių buvo kitais pagrindais organizuoti tautinio autoramento kavalerijos ir pėstijos organizaciniai vienetai. Šis dualizmas daugiau ar mažiau apėmė ir kitas LDK ginkluotųjų pajėgų dalis.

LDK tautinio autoramento kavalerija buvo sudaryta iš husarų, kazokų ir lengvosios kavalerijos organizacinių vienetų.

Mažiausias organizacinis vienetas tautinio autoramento kavalerijoje buvo ietis (poczet)⁶⁰ (sudaryta iš raitelio ir jo palydos), kuri buvo vėliavos – didesnio ir bazinio organizacinio vieneto – sudėtinė dalis. Vėliavas sudariu-

⁵⁷ Wisner H. Wojsko litewskie I połowy XVII wieku cz. III..., s. 70.

⁵⁸ Wimmer J. Wojsko polskie w drugiej połowie XVII w..., s. 346.

⁵⁹ Autoramentas – vienodais pagrindais suorganizuota kariuomenės dalis.

⁶⁰ Karybos istorijos kontekste lenkų kalbos žodis „poczet“ reiškia du giminingus, tačiau ne tapačius dalykus: 1) palyda, sudaryta iš karių, kurių ginkluotė, apranga ir kovinės funkcijos paprastai būdavo labai artimos „lydimio“ asmens (poručniko, vėliavininko, draugo) turėtosioms ir 2) tautinio autoramento kario (poručniko, vėliavininko, draugo) bei jo ginkluotos palydos sudaromą organizacinį vienetą. Nesant geresnio tikslesnio atitikmens lietuvių kalboje, šiam organizaciniam vienetai galima taikyti ietis, seniau reiškusios viduramžių riterį ir jo ginkluotą palydą, pavadinimą.

sių iečių dydis buvo įvairus ir priklausė nuo jam vadovavusio asmens pareigų, vietos, kurią jis užėmė visuomenėje ir materialinės padėties. Rotmistro, vėliavos šefo, ietis formaliai apimdavo 12, poručniko – 6, vėliavininko – 5, draugo – nuo 1 iki 4 raitelių⁶¹. Tautinio autoramento kavalerijos vėliavas sudarydavo nuo kelių dešimčių iki 200 raitelių. Be karių šiuose daliniuose, teoriškai kiekvienoje palydoje būta ir gurguolės tarnų (ciurowie), kurių skaičius nebuvo normuojamas⁶².

Husarų vėliavos, kaip ir kitų tautinio autoramento vėliavų, priešakyje buvo rotmistras, poručnikas ir vėliavininkas. Aptariamam metu rotmistro pareigos buvo nominalios, todėl vėliavai vadovaudavo poručnikas arba jį pavadavęs asmuo⁶³. Nebuvo taisyklės pavadavimo atveju poručniko pareigų perduoti vėliavininkui. Šis nebuvo priskiriamas prie dalinio vadovybės. XVII a. viduryje husarų draugų ietis paprastai sudarydavo ne daugiau kaip 3 raiteliai. Esant draugų ir palydų raitelių santykiui 1:2, draugai sudarydavo tik trečdali visos husarų vėliavos raitelių⁶⁴. Šioje kavalerijoje draugais tarnaudavo bajorai, o rotmistrais – didikai arba aukštą padėtį visuomenėje užėmę bajorai. Teoriškai husarų vėliavos turėdavo sudaryti nuo 100 iki 150 žirgų, tačiau praktikoje skaičiai buvo įvairesni. Gausiausios buvo etmonų vėliavos, kurias turėdavo sudaryti apie 200 raitelių.

XVII a. pirmojoje pusėje LDK ir Lenkijos Karalystės ginkluotosiose pajėgose tarnavusios kazokų vėliavos laikytos lengvąja kavalerija. B. Chmelnicio sukilimo metu ši raitija įgijo šarvuotę ir ėmė atitikti vidutinį kavaleriją. Kazokų tipo kavalerija, arba tiesiog kazokų kavalerija, buvo sudaryta iš lengvesnių šarvus turinčių raitelių Lenkijoje, o kartais ir Lietuvoje vadintų „šarvininkais“ (pancerni)⁶⁵. Vidutinijai arba kazokų kavalerijai priskirtini ir LDK petihorai⁶⁶, kurie iš kitų kazokų kavalerijos raitelių išsiskyrė tik sa-

⁶¹ Wisner H. Wojsko litewskie I połowy XVII wieku cz. III..., s. 85.

⁶² Tarnų skaičius tautinio autoramento kavalerijos draugų palydose nebūdavo didelis. Tikėtina, kad XVII a. pirmojoje pusėje savo palydose draugai turėdavo vidutiniškai po du tarnus. Teodorczyk J. Polskie wojsko i sztuka wojenna pierwszej połowy XVII wieku // Studia i materiały do historii wojskowości. Tom XXI, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1978, s. 296.

⁶³ W walce z najazdem szwedzkim 1655–1660. Warszawa, 1956, s. 13.

⁶⁴ Husarų vėliavose tarnavusių draugų palydų, o tuo pačiu ir vėliavų dydį lėmė seimeliai, siekę, kad draugų ietys neviršytų 3 žirgų, Wimmer J. Wojsko polskie w drugiej połowie XVII w..., s. 266.

⁶⁵ Šarvininkų termino atsiradimas siejamas su Ukrainos kazokų sukilimais. Po 1648 m. šarvininkais pradėti vadinti Lenkijos Karalystės kazokų vėliavų raiteliai, siekiant išvengti painiavos ir atskirti juos nuo sukilėlių Ukrainos kazokų. Frost R.I. The Northern Wars: War, State and Society in Northeastern Europe 1558–1721..., p. 71; Саганович Г.М. Войска Вяткара Княства Литовскара у XVI–XVII стст..., с. 43.

⁶⁶ Petihorai (čerkesai), atvykėliai iš Kaukazo, tarnavę LDK ginkluotosiose pajėgose nuo XVI a., atsigabeno į ATR tipišką Kaukazo tautų ginkluotę. P. Borawski manymu, yra tikėtina, kad čerkesų ginkluotė pirmiau buvo perimta LDK raitelių, kur davė pradžią petihorų vėliavoms, o vėliau paplito Lenkijoje ir tapo pagrindu šarvininkų kavalerijai. Petihorų vėliavose tarnavo ir dalis Lietuvos totorių, Borawski P. Uzbrojenie, barwa i chorągwie tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego..., s. 214.

vita puolamąja ginkluote. Dalį kazokų kavalerijos ir toliau sudarė lengviau ginkluoti raiteliai. Kazokų vėliavos savo organizacija priminė husarų vėliavas. Šias vėliavas sudariusių raitelių skaičius varijuodavo. 1654 m. gegužės mėnesį LDK lauko raštininko kazokų vėliavą sudarė 116 raitelių⁶⁷. Vėliavos rotmistras gaudavo pinigų už 12, poručnikas – 6, vėliavininkas – 4 raitelių ietis. Šioje vėliavoje dominavo draugų ietys, sudarytos iš 3 raitelių. 24 iš 35 vėliavą sudariusių draugų turėjo 2 žmonių palydas, 10 draugų palydoje turėjo 1 raitelį, tuo tarpu 2 likusieji draugai palydų apskritai neturėjo. Socialinė atskirų kazokų vėliavų sudėtis buvo panaši. Draugais čia tarnavo vidutinioji ir smulkioji bajorija, o palydose ir žemesniųjų visuomenės sluoksnių atstovai. Kartais net draugais kazokų vėliavose tarnavo bajorų luomui nepriklausę žmonės. Karų su Ukrainos kazokais sąlygomis visų ATR ginkluotųjų pajėgų kavalerijoje vyko spartus kazokų kavalerijos, kurios vėliavų išlaikymas kainavo mažiau, kiekybinis augimas. Augant kazokų tipo raitelių poreikiui, vis daugiau smulkiųjų bajorų ir nekilmingų žmonių galėjo įsijungti į vidutiniosios kavalerijos vėliavas. Lyginant su husarų vėliavomis, stojant į kazokų vėliavas, buvo taikoma mažiau apribojimų, o ir šių raitelių ginkluotė kainavo mažiau.

XVII a. pirmojoje pusėje tiek LDK, tiek Lenkijos Karalystės ginkluotosiose pajėgose lengvosios kavalerijos funkcijas vykdė lengviau ginkluoti kazokai ir savanoriai lisovčikai (lisowczycy)⁶⁸. Kovų su Ukrainos sukilėliais metu Lenkijos kavalerijoje paplito lengvųjų valachų⁶⁹ ir totorių raitelių vėliavos. Ši tendencija palietusi ir LDK ginkluotąsias pajėgas, kurių lengvosios kavalerijos vėliavos turėjo būti sudaromos iš Lietuvoje gyvenusių totorių ir kitų žmonių. LDK lengvosios kavalerijos vėliavų rotmistrais ir poručnikais tarnavo kilmingi totoriai, o draugais bei jų palydų raiteliais – dažniausiai žemesnę padėtį visuomenėje užėmę totoriai. Lengvosios kavalerijos vėliavų dydis buvo panašūs į likusių tautinio autoramento kavalerijos vėliavų dydį.

LDK tautinio autoramento kavalerijos vėliavos buvo jungiamos į pulkus, kurie buvo taktiniais bet ne organizaciniais vienetais. Pulakai veikdavo trumpesnį arba ilgesnį laiką, buvo kuriami konkrečioms užduotims vykdyti arba veikdavo visos karinės kampanijos metu, tačiau jų veikimas būdavo laikinas.

⁶⁷ Lietuvos valstybės istorijos archyve galima aptikti duomenų apie LDK ginkluotųjų pajėgų sudėtį ir išlaikymą XVII a. viduryje. Šių duomenų nepakanka daryti didesniems apibendrinimams apie LDK ginkluotųjų pajėgų sandarą, tačiau jie parodo LDK valstybinę kariuomenę sudariusių dalinių dydį ir, kai kuriais atvejais, jų sandarą. Šiuo atveju pateiktas LDK kavalerijos vėliavos struktūrą nušviečiantis Lietuvos lauko raštininko kazokų vėliavos rejestras. LVIA, f. SA 25, b. 2, l. 74.

⁶⁸ Savanorių formuotė, kuriai pradžia davė husaro Aleksandro Lisovskio 1604 m. organizuota konfederacija vėliau virtusi plėšikaujantių karių brolija.

⁶⁹ XVII a. vidurio karų metu vadinamosios valachu vėliavos (roty wołoskie, chorągwie wołoskie) papildė ir LDK kavaleriją. Šias lengvosios kavalerijos vėliavas sudarydavo iš Valachijos ir Moldavijos kilę žmonės.

Vėliavų jungimas į pulkus būdavo pradedamas prieš žygi sukongcentravus įjėgas stovykloje ar mūšio išvakarėse. Ilgesniam laikui savo pajėgas į pulkus suskirstė J. Radvila, tačiau tai buvo atlikta daugiausia taktiniais sumetimais, siekiant išvengti priešų apsupties, kuri grėsė vienoje vietoje sukongcentruotoms pajėgoms, bei norint pagerinti jų judėjimą žygio metu⁷⁰. LDK tautinio autoramento kavalerijos pulką galėdavo sudaryti sunkiosios, vidutiniosios, lengvosios kavalerijos vėliavos, o kartais tik vidutiniosios bei lengvosios ir panašiai. Prijungus dar ir pėstininkų, pulkas galėdavo veikti kaip savarankiška kariuomenės dalis.

LDK svetimšalių autoramento kavalerija buvo sudaryta iš reitarų. XVII a. vidurio karų su Rusija ir Švedija išvakarėse reitai jau sudarė žymią LDK kavalerijos dalį. Šie kavaleristai buvo Vakarų Europos karybos elementas, todėl jie buvo organizuoti į vakarietiško pavyzdžio organizacinius vienetus. Reitarų padaliniai vadinti eskadronais (skwadrony), kartais jiems taikytas vėliavų ir kornetų pavadinimas. Remiantis Lenkijos Karalystės kavalerijos pavyzdžiu, matyti, kad reitarų eskadronas turėdavo būti sudarytas iš rotmistro, poručniko, vėliavininko, vachmistro⁷¹, kvartirmeisterio⁷², pavėliavininkio (podchorąży), 3 kapralų, felčerio (cyrulik), trimitininko, raštininko, turinčių palydas, kalvio bei eilinių reitarų. LDK kavalerijos reitarų eskadronai paprastai apimdavo nuo 100 iki 120 raitelių. Keli reitarų eskadronai būdavo jungiami į regimentą – svetimšalių autoramento pulką, kuriam vadovaudavo pulkininkas (oberszter), plk. leitenantas (oberszterlejtant) ir majoras (major). Karų su Ukrainos kazokais metu reitarų regimentai kai kuriais atvejais apimdavo po 800 kavaleristų⁷³.

Tarpinę padėtį tarp kavalerijos ir pėstijos užėmė dragūnai, kurie organizaciniu požiūriu buvo svetimšalių autoramento dalis. Dragūnų padaliniai buvo vadinami vėliavomis, eskadronais, kornetais, nors dėl organizacijos ypatumų ir taktinių šios formuotės funkcijų artumo pėstijai jie dar vadinti kuopomis. Dragūnų kuopą paprastai sudarydavo kapitono funkcijas atliekantis karininkas⁷⁴, leitenantas⁷⁵, vėliavininkas, vachmistras, 2 furjeriai⁷⁶, kaptenarmas⁷⁷, 2 būgnininkai, kapralas ir eiliniai⁷⁸. XVII a. penktajame de-

⁷⁰ Wisner H. Wojsko litewskie I połowy XVII wieku cz. III..., s. 86.

⁷¹ Vachmistras – aukščiausias puskarininkio laipsnis svetimšalių autoramento kavalerijoje.

⁷² Kvartirmeisteris – karininkas atsakingas už dalinio aprūpinimą ir apgyvendinimą.

⁷³ Biernacki W. Powstanie Chmielnickiego. Działania wojenne na Litwie w latach 1648–1649..., s. 61.

⁷⁴ Buvo įprasta, kad kuopų vadų pareigas eidavo regimento štabo karininkai.

⁷⁵ Kai kuriais atvejais būdavo vadinamas poručniku.

⁷⁶ Furjeris – puskarininkis atliekantis raštininko pareigas.

⁷⁷ Kaptenarmas (capitan armus) – puskarininkis atsakingas už kuopos ar pulko aprūpinimą proviantu, armunicija, apranga ir ekipuote.

⁷⁸ Wisner H. Wojsko litewskie I połowy XVII wieku cz. III s. 114–116.

šimtmetyje LDK kariuomenės dragūnų kuopų dydis svyravo nuo 80 iki 200 ir daugiau žmonių. Apjungtos dragūnų kuopos sudarydavo regimentus.

XVII a. LDK pėstinija, kaip ir kavalerija, buvo dvejopos organizacijos.

Tautinio autoramento pėstininkų, vadinamų lenkiškaisiais, lenkiškaisiais-vengriškaisiais, organizacija buvo panaši į tautinio autoramento kavalerijos organizaciją. 100 lenkiškųjų pėstininkų sudarydavo organizacinį vienetą vadintą vėliava, turinčia rotmistrą, poručniką, vėliavininką, būgnininką, dešimtininkus, kurie vadovaudavo į dešimtines (8–9 žmonės) suskirstytiems kariams. Aptariamam laikotarpiu LDK ginkluotose pajėgose, ypač valstybinėje kariuomenėje, lenkiškųjų pėstininkų kiekis buvo nedidelis. 1650 m. Jonušo Radvilos vadovaujamoje LDK kariuomenėje buvo 700 šių pėstininkų.

Be tautinės kilmės visi vakarietiško pavyzdžio pėstininkai buvo vadinti vokiškaisiais. Šių pėstininkų pavadinimas reiškė ne vien vakarietiško modelio ginkluotės ir kovos būdų taikymą ar vokiečių ir kitų vakariečių karininkų dominavimą ir didelio tos pačios kilmės samdytų kareivių buvimą LDK kariuomenės svetimšalių autoramento pėstinijoje. Ne mažiau svarbu buvo ir tai, kad svetimšalių autoramento pėstinijos daliniai buvo organizuoti Šventosios Romos imperijos pėstinijos dalinių pavyzdžiu. XVII a. viduryje LDK ir Lenkijos Karalystės vokiškųjų pėstininkų regimentų organizacija buvo labai artima imperatoriaus kariuomenėje buvusiems standartams. Regimentui vadovaudavo pulkininkas, plk. ltn. ir majoras. Regimento dydis priklausė nuo jį sudariusių kuopų skaičiaus ir jų dydžio. Kuopa turėdavo būti sudaryta iš kapitono funkcijas atlikdavusio karininko, leitenanto, vėliavininko, kaptenarmo, felčerio, 2 seržantų⁷⁹, furjerio, būgnininkų, 3 kapralų bei eilinių⁸⁰. Iš kitų kuopų verte išsiskirdavo regimento vadui tiesiogiai pavaldį leibkompagniją. LDK vokiškųjų pėstininkų regimentą aptariamam laikotarpiu sudarydavo keli šimtai, kartais net tūkstantis ir daugiau žmonių. 1654 m. gegužės mėnesį, pačiose Rusijos invazijos išvakarėse, plk. ltn. Tyzenhauzo vadovaujamas lauko etmono regimentas turėjo būti sudarytas iš 1196 žmonių, o Kijevo pakamario Niemirycz regimentas – 1280 žmonių⁸¹.

Vertėtų atskirai aptarti LDK didikų miestų milicijos organizacinius vienetus, kurie būdavo sudaromi ir veikdavo jų saugomų miestų teritorijoje. Šiuose magnatų milicijos daliniuose tarnaudavo ne tik privačių miestų piliečiai, tačiau visi ginklą nešioti galintys vyrai⁸². Privačių LDK miestų gyventojai buvo suskirstyti į šimtines, sudarytas iš mažesnių organizacinių vienetų –

⁷⁹ Seržantas – žemesniojo vado laipsnį turintis karys, puskarininkis.

⁸⁰ Wimmer J. Wojsko polskie w drugiej połowie XVII w..., s. 291–292.

⁸¹ LVIA, f. SA 25, b. 2, l. 33.

⁸² Hryckiewicz A. Milicje miast magnackich na Białorusi i Litwie w XVI–XVIII w..., s. 48.

dešimtinių. Miestuose turėjusiuose gausią miliciją šimtinės buvo jungiamos į pulkus. Milicijos pulkui vadovaudavo pulkininkas ir jo padėjėjas – pulko poručnikas (plk. ltn.), šimtinės priešakyje buvo šimtininkas turintis nuo 1 iki 3 padėjėjų, vadintų pašimtininkiais⁸³. Paprastai tokį pulką sudarydavo kelios miestiečių šimtinės.

Komplektavimas ir išlaikymas. Viena pagrindinių aplinkybių, kuri sunikino LDK padėtį XVII a. vidurio karų su Rusija ir Švedija išvakarėse, buvo jokios nuolatinės kariuomenės neturėjimas. Šiuo požiūriu LDK padėtis buvo kur kas sudėtingesnė nei Lenkijos Karalystės, kuri disponavo kvartine kariuomene. Ši kariuomenė nebuvo gausi, tačiau kurį laiką tiko pavestoms funkcijoms vykdyti: kovojo su turkais ir totoriais, malšino Ukrainos kazokų sukilimus. Tačiau katastrofa, ištikusi kvartinę kariuomenę B. Chmelnickio sukilimo pradžioje ir vėlesni įvykiai, atskleidė Lenkijos Karalystės silpnumą kare ir nepasirengimą ilgomis kovoms. LDK ginkluotųjų pajėgų veiksmams kovų su sukilėliais metu galima laikyti sėkmingais, tuo pat metu nepamirštant objektyvių ir subjektyvių tai lėmusių veiksnių, pavyzdžiui, atstumo tarp LDK pasienio bei intensyvių karo veiksmų zonų, Chmelnickio vadovaujamų sukilėlių planų⁸⁴, LDK kariuomenės vadovo savybių. Daug ką lėmė J. Radvilos sugebėjimai, populiarumas, ir autoritetas, kurie veikė ir ginkluotųjų pajėgų mobilizaciją.

LDK silpnumą kare lėmė tai, kad vienintele pastovia valstybės karine jėga buvo negausūs daliniai, sudarę jos rytinių tvirtovių įgulas. Tai buvo keli šimtai samdytų pėstininkų, o Smolenske ir kai kuriose kitose vietovėse bei šalia tvirtovių gyvenę ar karo prievolę vykdę kazokai⁸⁵. LDK dalinių pavaldžių centrinei vadovybei mobilizavimas būdavo pradedamas tik esant išoriniam ar vidiniam pavojui valstybei, t. y. karo išvakarėse arba jo pradžioje. Karui pasibaigus ši kariuomenė buvo paleidžiama.

LDK valstybinės kariuomenės, didikams ir savivaldoms priklausiusių dalinių komplektavimo ir išlaikymo pagrindai buvo skirtingi.

LDK valstybinės kariuomenės rinkimą įgalindavo ATR centrinės valdžios institucijos.

Visuotinis bajorų šaukimas būdavo pradedamas seimui nutarus, kuriam galios suteikdavo karalius išleisdamas vadinamąsias vytis. Pirmosios dvi vy-

⁸³ Ten pat, s. 48.

⁸⁴ B. Chmelnickio vadovaujamų sukilėlių tikslus atitiko LDK ginkluotųjų pajėgų sulaukymas LDK ribose siekiant užkirsti kelią LDK ir Lenkijos Karalystės bendradarbiavimui, žr. Vidauskytė L. Jonušo Radvilos strategija ir taktika..., p. 70.

⁸⁵ Wimmer J. Wojsko i finansie Rzeczypospolitej w czasie wojny ze Szwecją 1655–1660..., s. 42.

tys informuodavo apie šaukimą, trečioji pateikdavo jo terminą ir vietą, tačiau skubiais atvejais po seimo būdavo iš karto išsiunčiamos dvi ar net trys vyty; specifiniu LDK bruožu buvo tai, kad visuotinį šaukimą be seimo nutarimo pradėdavo pats valdovas⁸⁶. Svarbų vaidmenį visuotinio bajorų šaukimo organizavime vaidino pavieto vėliavininkas (chorąży powiatowy). Jis privalėdavo informuoti bajorus apie susirinkimo terminą, surašydavo visus esančius ir nesančius bajorus, vėliau perduodavo apyskaitą pavieto kaštelionui arba maršalui⁸⁷. Pavieto vėliavininkas turėdavo vėliavą, po kuria ir turėdavo tarnauti vietiniai bajorai. Pašauktinių bajorų daliniams vadovauti turėdavo karyboje patyrę ir turintys pasitikėjimą žmonės⁸⁸. Teoriškai dalyvavimas visuotiniame šaukime bajorams turėjo būti svarbesnis nei kitokio pobūdžio tarnyba. Bajorai, galintys įsitraukti į samdomus dalinius, privalėjo rodyti pirmenybę dalyvavimui visuotiniame šaukime. Buvo numatyta, kad bajoras, tarnaujantis valstybinės kariuomenės ar didiko samdinių dalinyje, privalo vietoj savęs pristatyti brolių, kurių nors kitą savo giminaitį, arba kitą tarnybai tinkamą bajorą⁸⁹. Šis teisinis aspektas daugiau ar mažiau veikė didžiausią reikšmę kare turinčius LDK valstybinės kariuomenės samdomus dalinius.

1648–1653 m. LDK teritorijoje gyveno apie 235 000 bajorų, iš kurių karinę tarnybą atlikti galėjo apie 10 %, t. y. 23 000 žmonių⁹⁰. Tačiau tai tebuvo teorinės LDK bajorų mobilizacijos galimybės. LDK nei aptariamam laikotarpiui, nei kitais laikotarpiais nedisponavo ir negalėjo disponuoti tokia pašauktinių bajorų kariuomene. Tikrovėje visuotinio šaukimo metu pavykdavo surinkti kur kas mažesnes pajėgas. Didžiąja dalimi tai lėmė karinės tarnybos vengimas. Kai kuriais atvejais pašauktiniai bajorai tiesiog ignoruodavo pareigūnų, atsakingų už visuotinį šaukimą, nurodymus.

Buvo stengiamasi gerinti strateginiu požiūriu svarbios Smolensko vaivadijos bajorijos pasirengimą karui. Šioje teritorijoje žemės valdas dažniausiai gaudavo karuose nusipelnę, todėl pratę prie pavojaus, disciplinos ir lojalumo požiūriu jau patikrinti žmonės⁹¹.

⁸⁶ Rachuba A. Siły zbrojne Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII wieku..., s. 382; Wisner H. Wojsko litewskie I połowy XVII wieku cz. I, s. 90.

⁸⁷ Rachuba A. Siły zbrojne Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII wieku..., s. 383.

⁸⁸ Rachuba A. Siły zbrojne Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII wieku..., s. 383; Wisner H. Wojsko litewskie I połowy XVII wieku cz. I, s. 94.

⁸⁹ Wisner H. Wojsko litewskie I połowy XVII wieku cz. I..., s. 94.

⁹⁰ J. Morzy skaičiavimais LDK 1648–1653 m. buvo 4 546 368 gyventojai. Sutinkant su tuo, jog 5,2 % šių gyventojų sudarė bajorai, paaiškėja, kad LDK gyveno apie 235 412 bajorų. Atskaičiuojant moteris, vaikus, pagyvenusius žmones, apytikslis bajorų galinčių nešioti ginklą kiekis siekė 10 % minėto skaičiaus, t. y. 23 000 žmonių, Wisner H. Wojsko litewskie I połowy XVII wieku cz. I..., s. 96; Саганович Г.М. Войска Вялікага Княства Літоўскага у XVI–XVII стст..., с. 16.

⁹¹ Ostrowski B. Pospolite ruszenie szlachty smoleńskiej w XVII wieku..., s. 174.

Pašauktinių bajorų dalinių silpnosios pusės didele dalimi buvo lemtos šių dalinių sudarymo principų. Pašauktinių bajorų vėliavos buvo kuriamos teritorinės priklausomybės pagrindu, todėl tos pačios vėliavos sudėtyje kartais būdavo ir husarų, ir kazokų kavalerijai priskirtinų raitelių, ir net reitarų⁹². Prie karinės tarnybos nepratusiems pašauktiniams bajorams trūko profesionalumo, disciplinos, psichinio atsparumo reikalingo kautynių metu. Mūšio lauke pašauktinių bajorų vėliavoms vadovybė skirdavo antraeiles užduotis arba naudodavo jas samdinių daliniams paremti⁹³.

Pašauktiniai bajorai turėjo būti naudojami ATR teritorijoje ir be atskiro seimo sprendimo negalėjo būti panaudoti karo veiksmuose už jos ribų. Jų tarnyba turėdavo trukti tik 3 mėnesius.

LDK valstybinės kariuomenės samdomų dalinių formavimas taip pat pradisėdavo atsiradus pavojui valstybei. Pinigų, skirtų išlaikyti šiems daliniams taikos metu, nebuvo. Samdomų dalinių formavimui pagrindą suteikdavo seimo arba Vilniaus konvokacijos nutarimas, kuris apibrėždavo jų bendrą skaičių, atskiras ginkluotės rūšis, tarnybos laiką, mokesčių skirtų jų išlaikymui dydį ir net mokesčių pristatymo išdui terminą⁹⁴.

LDK valstybinės kariuomenės samdomų dalinių formavimo problema buvo profesionalių kareivių ir karyboje patyrusių žmonių, kurie galėtų papildyti karininkų gretas, trūkumas. Šių dalinių skaičių ir dydžių ribojimo valstybės teisė ir finansinė būklė.

Išplėsti samdomą kariuomenę trukdė ir jau minėtas visuotinis bajorų šaukimas. Užuoat tarnavę aukšta kovine verte pasižyminčiuose valstybiniuose samdinių daliniuose, bajorai turėjo stoti į neaukštą arba žemą kovinę vertę turinčias pašauktinių bajorų vėliavas, kurių nebuvo galima panaudoti karo veiksmuose vykstančiuose prieš teritorijoje. Menkėjo ir visų centrinei vadovybei pavaldžių dalinių puolamoji jėga. Samdomos kariuomenės komplektavimo metu didelę reikšmę turėjo, didžiąją krašto gyventojų dalį sudariusių, valstiečių verbavimas, tačiau tarnybai valstybinėje kariuomenėje, visų pirma pėstininkų ir dragūnų daliniuose, buvo leidžiama samdyti tik karališkų ir bažnytinių valdų valstiečius. Šių žmonių valstybinei kariuomenei nepakako, todėl buvo atliekamas nelegalus bajorams priklausiusių valstiečių verbavimas⁹⁵. Tarnybai buvo samdomi ir miestų bei miestelių varguomenės atstovai.

⁹² Wisner H. Wojsko litewskie I połowy XVII wieku cz. I..., s. 101.

⁹³ Biernacki W. Powstanie Chmielnickiego. Działania wojenne na Litwie w latach 1648–1649..., s. 47.

⁹⁴ Rachuba A. Siły zbrojne Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII wieku..., s. 386.

⁹⁵ Majewski W. Polska sztuka wojenna w okresie wojny posko–szwedzkiej 1655–1660 // Studia i materiały do historii wojskowości. Tom XXI, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1978, s. 334.

Centrinei vadovybei pavaldžiuose samdomuose daliniuose tarnavusių žmonių visumos profesionalumą mažino kariuomenės redukcija paliaubų metu ir paleidimas pasibaigus karui.

Profesionalių ir net karo tarnybą atlikti galinčių karių trūkumas vertė samdyti svetimšalius, todėl visos LDK ginkluotosios pajėgos, žinoma, labiausiai samdomi daliniai tautiniu požiūriu buvo labai spalvingi. Be lietuvių, lenkų ir kitų ATR gyventojų čia tarnavo Kuršo, Prūsijos bei kitų kaimyninių vokiškų kraštų gyventojai, anglai, škotai, airiai, vengrai ir kt.⁹⁶

Valstybės finansinė padėtis pablogėjo vykstant karui su Ukrainos kazokais. Finansinės problemos buvo mažiau juntamos tautinio autoramento kavalerijos komplektavimo ir išlaikymo atveju. Tautinio autoramento kavalerijos vėliavoms komplektuoti taikyta draugų verbavimo sistema, kuri, viena vertus, valstybei sumažindavo kariuomenės samdymo išlaidas ir, kita vertus, atitiko LDK visuomenės ypatumus. Rotmistru tapdavęs asmuo draugais samdydavo jam pažįstamus žmones, kurie kartu atsivesdavo savo pažįstamus, tapdavusius jų palydų raiteliais. Verbavimo metu didžiausios išlaidos atitekdavo draugams, kurie turėdavo pasirūpinti tiek savo, tiek palydų raitelių ginkluote, ekipuote ir žirgais. Draugais paprastai tapdavo turtingesnių gyventojų sluoksnių atstovai, galintys ne tik parengti kavalerijos vėliavas sudarančias ietis, bet ir turintys pragyvenimo šaltinių, leidžiančių tęsti karinę tarnybą be labai vėluojančių algų. Pinigus už visos ieties tarnybą asmeniškai gaudavo draugas, kuriuos savo nuožiūra paskirstydavo savo palydos raiteliams⁹⁷. Bajorų sluoksnio gausa sudarydavo sąlygas gana greitai mobilizuoti gausią kazokų ir lengvąją kavaleriją. Finansinė problemos žymiai labiau ribojo svetimšalių autoramento didinimo galimybes. Pėstininkų ir dragūnų dalinius ginklais⁹⁸, žirgais ir bent iš dalies apranga aprūpindavo regimentų ir kuopų vadovybė – pulkininkai ir kapitonai. Regimento vadu tapdavo dideliu kapitalu disponuojantis žmogus, kuris norėtų ir galėtų ilgesnį laiką laukti užmokesčio iš valstybės⁹⁹. Pėstinijos ir dragūnų didinimui nepalankias sąlygas pavykdavo „apeiti“ vietoj regimentų sudarant atskiras kuopas (freikompanijas), kurių išlaikymas buvo žymiai pigesnis. Aptariamoms ginklų rūšys LDK kariuomenėje nebuvo gausios.

Husarų vėliavų formuotos iš aukštą visuomeninę padėtį užimdavusių žmonių. Vėliavų rotmistrais tapdavo gerai žinomi asmenys, valstybiniai pa-

⁹⁶ Wisner H. Wojsko litewskie I połowy XVII wieku cz. III..., s. 79.

⁹⁷ Teodorczyk J. Polskie wojsko i sztuka wojenna pierwszej połowy XVII wieku..., s. 296.

⁹⁸ Buvo įprasta, kad tarnauti ATR ginkluotuosiose pajėgose (Lietuvos arba Lenkijos Karalystės kariuomenėje) kariai turėdavo su nuosava ginkluote, o gaunant ginklus iš valstybės, jų kaina būdavo išskaičiuojama iš samdinių atlyginimų. Šiuo atveju dalinių šefai turėdavo atlikti tarpininkų vaidmenį.

⁹⁹ Majewski W. Polska sztuka wojenna w okresie wojny posko–szwedzkiej 1655–1660..., s. 333.

reigūnai. Reikia pripažinti, kad tarnyba husarų gretose asocijavosi ne tik su prašmatnumu, tačiau ir materialine nauda. Pavyzdžiui, tarp sužeistų karių, 1650 m. gavusių premijinius pinigus iš valstybės išdo, didžiausios pinigų sumos teko husarams, kurie gavo po 200–250 auksinų, t. y. nuo dviejų iki penkių kartų daugiau nei kiti kariai¹⁰⁰. Husarų algos taip pat buvo labai didelės, lyginant su kitų tautinio autoramento karių algomis.

Kazokų vėliavų dominavimas LDK kavalerijoje XVII a. viduryje didžiaja dalimi buvo lemtas finansinių valstybės galimybių. Kazokų vėliavų, kuriose tarnavo mažiau pasiturintys bajorai arba, kai kuriais atvejais, nekilmingi žmonės, formavimas ir išlaikymas valstybei kainavo kur kas mažiau nei husarų.

Reitarų dalinių formavimas buvo sudėtingesnis nei tautinio autoramento kavalerijos vėliavų. LDK truko tarnybai reitarų gretose tinkamai parengtų žmonių ir jiems reikalingos vakarietiškos ginkluotės. Nuo 1648 iki 1653 m. reitarus, skirtingai nei tautinio autoramento kavalerijos vėliavas, komplektuotas remiantis draugų sistema, buvo imta verbuoti „laisvojo būgno“ principu¹⁰¹. Be LDK gyventojų reitarų daliniuose labai dažnai tarnaudavo vokiečiai iš kaimyninių kraštų. „Laisvojo būgno“ principu rėmėsi ir dragūnų bei vokiškų pėstininkų verbavimas. Trūkstant karininkų pačioje LDK, dragūnų ir pėstininkų vadovybė būdavo sudaroma iš savo darbą gerai išmanančių Kuršo, Prūsijos ir kitų kraštų karininkų. J. Radvilos regimento kuopų vadais buvo: keturi Kuršo gyventojai, t. y. plk. leitenantas Johann Lembike ir kapitonai Johann Lebel, Wilhelm Korff, Michael (Mikolaj) Korff, Rygos gyventojas Johann Lanckhausen, du prūsai – Tobias Roppel ir Johann Scharmeghar, prancūzas Peter Dellini ir kiti¹⁰². 1650 m. LDK žirgininkas ir karaliaus gvardijos generolas Boguslavas Radvila gavo leidimą Lietuvoje suformuoti vieną pėstininkų ir vieną dragūnų regimentą, kurio pulkininku leitenantu paskyrė iš Saksonijos atvykusį savo giminaitį Franc Ertman¹⁰³.

Vokiškų pėstininkų regimento formavimas prasidėdavo pulkininkui sudarius sutartį su valstybe ir gavus atitinkamus įgaliojimus. Vėliau pulkininkas susitardavo su būsimais kuopų vadais, kurie imdavosi karių samdymo. Valstybei vokiškų pėstininkų išlaikymas atsiedavo labai brangiai. Kai kuriais laikotarpiais vokiečių pėstininkai buvo brangiausiai apmokami kariai.

¹⁰⁰ Wisner H. Wojsko litewskie I połowy XVII wieku cz. III..., s. 93.

¹⁰¹ Wimmer J. Wojsko polskie w drugiej połowie XVII w..., s. 275.

¹⁰² Apie svetimšalių gausą LDK vokiškųjų pėstininkų dalinių vadovybėje byloja 1649–1650 m. duomenys. Be Mikalojaus Abramovičiaus (Mikolaj Abrahamowicz), Pšipkovskio (Przypkowski), Jonušo Radvilos pavardžių vokiškųjų pėstininkų dalinių vadovybės sąrašuose aptinkamos, Bolt, Ilhen, Montgomery, Ottenhause pavardės. Wisner H. Wojsko litewskie I połowy XVII wieku cz. III..., s. 109–111.

¹⁰³ Radziwiłł B. Autobiografia. Warszawa, 1979, s. 129.

Dėl jau minėtų priežasčių nėra prasmės kalbėti apie LDK valstybinės kariuomenės samdomų dalinių dydį ir struktūrą taikos metu. Duomenų apie centrinei vadovybei pavaldžius samdomus dalinius XVII a. vidurio karų su Rusija ir Švedija išvakarėse pateikia surašymai, kurie buvo atliekami kovų su Ukrainos kazokais laikotarpiu. 1650 m. šiuos dalinius sudarė apie 7 300 žmonių¹⁰⁴. Daugiau nei pusę visų karių sudarė svetimšalių autoramento samdiniai (iš viso 3770 karių), kuriuos sudarė 600 reitarų, 1660 dragūnų, 1510 vokiškųjų pėstininkų. Tautinį autoramentą (iš viso 3531 karys) sudarė 822 husarai, 2009 kazokų vėliavų raiteliai ir 700 lenkiškųjų pėstininkų.

Žinodami apie sunkią valstybės finansinę padėtį, samdomi kariai stengdavosi paveikti vadovybę ir gauti nuolaidų. Augant samdinių pretenzijoms B. Chmelnickio sukilimo metu paplito vadinamųjų dovanojamųjų ketvirčių praktika. 1650 m. pirmąjį metų ketvirtį išstarnavusiems LDK valstybinės kariuomenės samdiniams kaip priedas buvo dovanojamos kitų trijų ketvirčių algos¹⁰⁵. Pačioje tarnybos pradžioje samdiniams buvo žadamas metų ketvirčio atlyginimas. 1650 m. gegužės mėnesį samdinių atstovai reikalavo prie skiriamų trijų pridėti ir ketvirtą ketvirtį¹⁰⁶. Atsisakymas pildyti samdinių reikalavimus galėdavo sukelti konfederacijos grėsmę¹⁰⁷. Kartais samdiniai gaudavo algą už laiką, kada iš tikrųjų neatlikdavo tarnybos. Turėdami valdovo ar etmonų garantijomis užtikrintą algą jie gaudavo veiksmų laisvę ir pamindavo savo pareigas.

Kitą LDK valstybinės kariuomenės grupę sudarė rinktiniai. Dar 1595 m. seimo konstitucija įpareigojo bajorus mainais už prievolių vykdymą pristatyti tarnybai rinktinių daliniuose 1 iš 20 turimų baudžiauninkų¹⁰⁸. Rinktinių vėliavų panaudojimas karo veiksmuose nuo 1648 m. buvo gan retas¹⁰⁹. Ši iš pažiūros vykusį projektą žlugdė bent dvi priežastys. Pirma, asmenys, turėję tiekti rekrutus valstybiniams daliniams, stokojo noro atiduoti savo baudžiauninkus, todėl vykdydami valstybei savo įsipareigojimus nebuvo stropūs. Antra, baudžiauninkai, iš kurių buvo sudaromos rinktinių vėliavos, nepasižymėjo nei drausme, nei kovingumu, kovine verte smarkiai nusileisdami vokiškiems pėstininkams. Rekrutus tiekę žemvaldžiai nebuvo suinteresuoti

¹⁰⁴ Wisner H. Wojsko litewskie I połowy XVII wieku cz. I..., s. 75.

¹⁰⁵ Wisner H. Wojsko litewskie I połowy XVII wieku cz. I..., s. 70.

¹⁰⁶ Apie tai atsiminimuose rašė LDK kancleris Albrechtas Stanislovas Radvila. Platų laikotarpį apimančių atsiminimų autorius dalyvavo valstybės politiniame gyvenime, klausimų susijusių su LDK ginkluotosiomis pajėgomis sprendime, paliko kai kurių žinių apie LDK ginkluotąsias pajėgas 1654–1667 m. karų išvakarėse. Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce (1632–1656). T. III. Warszawa, 1980, s. 255.

¹⁰⁷ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce..., s. 263.

¹⁰⁸ Rachuba A. Siły zbrojne Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII wieku..., s. 387.

¹⁰⁹ Ten pat, s. 387.

geriausių baudžiauninkų atidavimu. Rinktinių daliniuose buvęs nepaprastai didelis mirtingumas leidžia manyti, kad rinktiniais tarnavo silpnesni vyrai¹¹⁰. Didelį mirtingumą rinktinių tarpe galėjo lemti ir blogos tarnybos sąlygos.

Lietuvos totoriai atlikti karo prievolę buvo įpareigoti turimos žemės pagrindu. Paprastai nutarimą dėl totorių šaukimo žygin priimdavo seimas, tačiau tai galėjo atlikti ir karalius, kuris turėjo operavimo jais teisę¹¹¹. Lietuvos totoriai buvo suskirstyti į vėliavas, nors vėliavininko funkcijos apsiribodavo tik organizacine veikla, t. y. žmonių rinkimu ir lydėjimu į stovyklą, kur jie buvo perduodami paskirtam vadovui.

Karališkų valdų dvariškiai, bajorai (lenk. bojarzy) ir kazokai dalyvauti žygyje arba ginant pilį taip pat buvo įpareigoti dėl turimos žemės nuosavybės; prasidėjus šaukimui šios kategorijos žmonės privalėjo pristatyti vieną raitelį iš 4 valakų žemės, taikos metu mokėti karaliaus išdui činšą¹¹².

B. Chmelnickio sukilimo metu, karo veiksams pasiekus ir LDK teritoriją, ginkluotose pajėgose labai išaugo savanorių (lenk. wolontariusze, ochotnicy) skaičius. Formaliai savanoriai galėdavo pradėti savo veiklą tik gavę atitinkamus karaliaus ar etmonų raštus. Priešingu atveju jie galėjo būti vertinami kaip „savivaliaujančios minios“ (lenk. kupy swawolne) arba valstybės vadovybės baudžiami plėšikai¹¹³.

Pirmoji privačių dalinių kategorija – didikų rūmų daliniai, buvę labai nežymūs ir negausūs XVII a. pradžioje, išaugo Vladislovo Vazos laikais ir XVII a. viduryje jau sudarė svarbią LDK didikų pajėgų dalį. 1648 m. kovo mėnesį J. Radvila atvyko į Vilnių 200 dragūnų bei 100 haidukų priešakyje, o J. Kiška tais pačiais metais disponavo dvejomis pėstininkų kuopomis, kurias sudarė 300 žmonių¹¹⁴. Autobiografijoje B. Radvila prasarė apie vieną husarų ir vieną kazokų vėliavą, kurias turėjo Lietuvoje 1649 m.¹¹⁵ Šiuo laikotarpiu turtingiausiu LDK didiku buvęs pakancleris Kazimieras Leonas Sapiega kovai su Ukrainos kazokais ir sukilusiais LDK valstiečiais 1649 m. paruošė 3 000 karių¹¹⁶. A. S. Radvila paminėjo 16 kavalerijos ir pėstinijos vėliavų, kurias 1649 m. liepos pradžioje kancleris atvedė karaliui į Liubliną¹¹⁷. Dauguma LDK didikų nedisponavo gausiais rūmų daliniais dėl per aukštos jų formavimo ir

¹¹⁰ Wisner H. Wojsko litewskie I połowy XVII wieku cz. I..., s. 89.

¹¹¹ Rachuba A. Siły zbrojne Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII wieku..., s. 389; Wisner H. Wojsko litewskie I połowy XVII wieku cz. I..., s. 102.

¹¹² Rachuba A. Siły zbrojne Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII wieku..., s. 390.

¹¹³ Ten pat, s. 390–391.

¹¹⁴ Wisner H. Wojsko litewskie I połowy XVII wieku cz. I..., s. 117–118.

¹¹⁵ Radziwiłł B. Autobiografia..., s. 129.

¹¹⁶ Rachuba A. Siły zbrojne Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII wieku..., s. 394–395.

¹¹⁷ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce..., s. 205.

išlaikymo kainos, todėl K. L. Sapiegos atvejais buvo išimtimi. Kovine verte šie daliniai nenusileisdavo etmonų kariuomenės daliniams, o ginkluote ir ekipuote galėdavo juos pranokti.

Atlikti karo prievolę buvo įpareigoti ir didikų valdų bajorai, dvariškiai, totoriai ir rinktiniai. Šie žmonės turėdavo išsiruošti į karą gavę didikų, kurių valdose jie gyveno, nurodymus. Kiekvienas dvariškis, bajoras ir totorius privalėjo raitas arba pėsčias prisidėti prie didiko žygio metu arba ginti jo valdų centru buvusią tvirtovę ir tik gavę specialius leidimus šie žmonės galėjo vietoj savęs didikui pristatyti pavaduojančius asmenis¹¹⁸. Dalis didikų raitijos būdavo sudaroma iš nuosavybės pagrindu nuo didikų priklausomų smulkiųjų bajorų, kurie kovoje turėjo būti kaip visuotinio šaukimo bajorai, dalis didikų pėstijos būdavo komplektuojama iš jų rinktinių ir kazokų¹¹⁹.

LDK didikų miestų milicijos daliniai buvo pastovūs ir formuojami teritoriniu bei visuomeniniu pagrindu. Magnatų miestų milicijai vadovaudavo magistratų paskirti vadovai. Kiekvienas gyventojas, nesvarbu miestietis ar laikinai mieste gyvenantis asmuo, buvo įpareigotas turėti ginklų, dalyvauti kariniuose mokymuose, privalėjo dalyvauti ginant miestą¹²⁰. Pavojaus atveju milicija būdavo šaukiama pagal nusistovėjusius viduramžiškus principus: paprastai tai buvo šūvis iš pabūklo, būgnų mušimas – pavojaus signalas magnatų tvirtovių įguloms – arba miesto būgnų mušimas, kaip kad buvo numatyta XVI a. pabaigos Nesvyžiaus magistrato miestiečių nutarime¹²¹. Miestiečiams, vengiantiems karo prievolės, buvo taikomos piniginės baudos.

Savivaldų dalinius sudarė teritoriniams vienetams – pavietams, vaivadijoms ir miestams – priklausę bei jų išlaikomi kariai. Nutarimus dėl pavieto bajorų šaukimo priimdavo pavieto seimelis. Pavietų bajorų šaukimo priežastimi galėdavo tapti vidinio ar išorinio pavojaus atsiradimas. Vidiniu pavojumi būdavo laikomi plėšikaujančių gaujų veiksmai, išoriniu pavojumi laikyta situacija, kada valstybinės kariuomenės veiksmai neužtikrindavo pavieto saugumo priešojų pajėgų rengiamų plėšiamųjų antpuolių metu¹²².

¹¹⁸ Rachuba A. Siły zbrojne Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII wieku..., s. 395.

¹¹⁹ Teodorczyk J. Polskie wojsko i sztuka wojenna pierwszej połowy XVII wieku..., s. 299.

¹²⁰ Hryckiewicz A. Milicje miast magnackich na Białorusi i Litwie w XVI–XVIII w..., s. 48; Miestiečių patikrinimai buvo atliekami Radviloms priklausiusiuose Biržuose ir Kėdainiuose. 1653 birželio mėn. J. Radvilos privilegijoje suteiktoje Kėdainių miestui buvo rašoma: „Kad į tą kasmetinį patikrinimą kiekvienas miestietis pats su tvarkingu ginklu atvyktų, o ne statytų savo vieton, kas pakliūva, baudžiant keturių kapų bauda, kuri uždedama kiekvienam nepaklusniam ir neatvykusiam“. Nurodyta, kad prieš pagrindinį patikrinimą kurią nors savaitę miestiečiai turėjo vykti į lauką mokymui, kuriuos privalėdavo mokyti mieste gyvenantys karininkai. Tyla A. Visuotinio šaukimo prievolė Lietuvos miestams XVI a. pabaigoje – XVII a..., p. 57.

¹²¹ Hryckiewicz A. Milicje miast magnackich na Białorusi i Litwie w XVI–XVIII w..., s. 55.

¹²² Wisner H. Wojsko litewskie I połowy XVII wieku cz. I...s. 106; Biernacki W. Powstanie Chmielnickiego. Działania wojenne na Litwie w latach 1648–1649..., s. 47.

Pavietų vėliavos, kita savivaldų dalinių kategorija, seimelių nutarimais buvo samdomos pavietų. Tiesa, impulsu seimeliui susirinkti turėjęs būti karaliaus arba etmono universalas arba tiesiog žinia apie pavojų. Pavietų vėliavos buvo formuojamos tam, kad pakeistų pašauktinius pavietų bajorus arba būtų papildoma jėga ginant kraštą. Šių vėliavų išlaikymu rūpindavosi bajorai. Pavietų vėliavos dažniausiai samdytos 3 mėnesiams, o algas, kurios dažnai buvo didesnės nei valstybinių dalinių, paprastai gaudavo iš anksto¹²³. Formuojant pavietų vėliavas prioritetas buvo teikiamas kavalerijai, todėl čia dominavo husarai ir kazokai, rečiau reitarai (ankstesniais laikais ir arkebuzininkai)¹²⁴.

Strategiškai svarbūs LDK miestai buvo saugomi negausių dalinių, formuojamų specialiai šių miestų įtvirtinimų apsaugai. Už pilių apsaugą buvo atsakingi karališkų valdų laikytojai (seniūnai), tačiau karo atveju jų suformuojami daliniai buvo išlaikomi LDK išdo¹²⁵.

Valstybė rūpinosi Vilniaus apsauga. Sostinės saugumo užtikrinimas buvo miesto ir pilies valdžios pareiga. Dalyvauti Vilniaus gynyboje buvo įpareigoti cechai, buvę savotiškais ginkluotomis organizacijomis, kurių nariai, t. y. cechų amatininkai, privalėdavo dalyvauti karinėse pratybose¹²⁶. Dalyvauti muštruose buvo įpareigoti ir likę miesto bendruomenės nariai. Yra paminėtas 1648 m. liepos mėn. Vilniuje vykęs patikrinimas, kuriame turėjo susirinkti 2 768 karui tinkantys miestiečiai – pėstininkai¹²⁷. 1655 m. rugpjūčio mėn. paaiškėjo, kad modernių įtvirtinimų neturinčios sostinės nuo priešų puolimo nesugeba apginti nei šios pajėgos, nei etmonų vadovaujama lauko kariuomenė.

Ginkluotė ir apranga. LDK kavalerijos, pėstinijos dalinius sudariusių karių ginkluotės, aprangos ir ekipuotės principai buvo padiktuoti šių dalinių priklausymo tautiniam arba svetimšalių autoramentui. Visose LDK ginkluotųjų pajėgų dalyse (centrinei vadovybei pavaldžiuose, privačiuose ir savivaldų daliniuose) šalia vakarietiškomis karybos tradicijoms, naujovėms ir madoms atstovavusių svetimšalių autoramento dalinių ginkluotės, aprangos ir ekipuotės buvo tautinio autoramento daliniai, kuriuose buvo palaikomos Lenkijos–Lietuvos karybos tradicijos.

Husarais buvo raiteliai, kurių sunkiojo ginkluotė buvo suderinta su greičiu, ilgą laiką buvusiu pagrindiniu ATR ir Vakarų Europos raitijų skiriamuoju bruožu. Nebuvo jokių svarbių LDK ir Lenkijos Karalystės husarų gin-

¹²³ Wisner H. Wojsko litewskie I połowy XVII wieku cz. I..., s. 110.

¹²⁴ Rachuba A. Siły zbrojne Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII wieku..., s. 393.

¹²⁵ Ten pat, s. 393–394.

¹²⁶ Tyla A. Visuotinio šaukimo prievolė Lietuvos miestams XVI a. pabaigoje – XVII a..., p. 55–56.

¹²⁷ Ten pat, p. 56.

kluotės skirtumų. Dažniausiai husarų vėliavos draugo ginkluotę sudarė: ilga bet lengva 5–5,5 m ilgio ietis su vėliavėle, koncežas (lenk. koncerz)¹²⁸, kuris buvo pritvirtintas prie balno, arba palašas, taip pat prie kairiojo šono nešiotas kardas (lenk. szabla), du pistoletai, kartais karabinas su ratukine spyna (lenk. bandolet) arba muškieta bei šarvams pramušti skirtas kovinis kirtiklis (lenk. nadziak). Koncežas buvo išskirtiniu, aukštą husaro padėtį kariuomenėje rodančiu atributu, kurio dažniausiai neturėdavo kiti kavaleristai. LDK husarų iečių vėliavėlės buvo įvairiaspalvės (baltos, juodos, raudonos, geltonos), tačiau tame pačiame dalinyje vėliavėlės turėjo būti vienodos spalvos¹²⁹. Husaras dėvėdavo šyšaką (lenk. szyszak, zischägge)¹³⁰ ir sunkesnius arba mažiau sudėtinių dalių turinčius lengvesnius šarvus. Iš kitų raitelių husarai kai kuriais atvejais išsiskirdavo dideliais sparnais pritvirtintais prie jų nugarų arba balnų¹³¹. Sparnai nebuvo privaloma husarų ekipuotės dalis. Gera materialinė ir aukšta socialinė husarų vėliavų kavaleristų padėtis, lėmė tai, kad jų žirgai buvo geriausi visoje kavalerijoje. Geros žirgų savybės leisdavo šiems sunkiesiems kavaleristams puolimo metu išvystyti didelį greitį¹³². Puldamas šuoliais husaras savo ietimi kiaurai pramušdavo prieš šarvus ir lūžus iečiai griebdavosi koncežo,¹³³ šarvams pramušti skirto kovinio kirtiklio arba

¹²⁸ Koncežas (lenk. koncerz, rus. кончар, vok. Panzerstecher) – vėlyvaisiais viduramžiais atsiradęs ir iki XVIII a. tebenaudotas ilgasis duriamasis kalavijas, buvęs Europos ir Artimųjų Rytų valstybių raitelių ginkluotės dalimi. Dažnai turėdavo keturbriaunę arba tribriaunę 120–150 cm ilgio geležtę, Lenkijoje–Lietuvoje išsiskirdavo husarų kardo arba europietiškojo viduramžių kalavijo rankena. Buvo skirtas išimtinai dūrimui. Naudotas kovoje su plokštinius ir grandinius šarvus dėvinčiais kariais. Lenkijoje–Lietuvoje naudotas daugiausiai husarų, o retesniais atvejais ir kitų kavaleristų.

¹²⁹ Wisner H. Wojsko litewskie I połowy XVII wieku cz. III..., s. 91.

¹³⁰ Šyšakas – atviras šalmas su skruostų, sprando ir nosies apsauga bei snapeliu. Kartais turėdavo keterą. Šis šalmas viduramžiais naudotas islamo kraštuose, XVI a. paplito Vidurio ir Rytų Europoje, o XVII a. jo įtakoje susiformavo ir paplito papenheimeriai (pappenheimer) – specifinė vakarietiško šalmų rūšis, plačiai naudota Trisdešimtmečiame ir Anglijos pilietiniame kare.

¹³¹ Husarų sparnuose – karkasuose su pritvirtintomis paukščių plunksnomis – galima įžvelgti karų su totoriais poveikį. Yra paplitusi nuomonė, kad sparnai privalėjo saugoti husarą nuo totorių arkanų, arba tai, kad dideliu greičiu jojančių husarų sparnai keldavo triukšmą gąsdindami prieš žirgus, tikėtasi, kad jie kels baimę prieš karius. Manoma, jog praktinę funkciją turėdavo ir husaro ieties vėliavėlė, kuri jam atakuojant plaikstydavosi neleidama puolamam priešui pastebėti tikrosios ieties smaigalio krypties, tokiu būdu mažindama jo galimybes išvengti smūgio, arba atlikdavo prieš žirgus baidančio elemento vaidmenį. Teodorczyk J. Polskie wojsko i sztuka wojenna pierwszej połowy XVII wieku..., s. 297; Брик Г. История конницы..., 2001, с. 61.

¹³² Minimas turkiškų žirgų buvimas LDK tautinio autoramento kavalerijoje. Wisner H. Wojsko litewskie I połowy XVII wieku cz. III..., s. 105; Biernacki W. Powstanie Chmielnickiego. Działania wojenne na Litwie w latach 1648–1649..., s. 63; XVII a. pirmojoje pusėje Ukrainoje tarnavusio prancūzų karo inžinieriaus, geografo Guillaume le Vasseur de Beauplan lenkų raitelių ginkluotės, aprangos ir ekipuotės aprašyme husarų žirgai kildinami iš Anatolijos srities Turkiijoje. Žr. Бопланъ. Описание Украины // Ляскоронскій В. Гильомъ Левассеръ де Бопланъ и его историко-географическіе труды относительно Южной Россіи I. Описание Украины. II. Карты Украины. Кіевъ, 1901, с. 41.

¹³³ Wimmer J. Wojsko polskie w drugiej połowie XVII w..., s. 263.

kito ginklo. Kartais vietoj iečių husarai naudojo pistoletus, kurie puolimo metu buvo pakankamai efektyvūs ginklai. Husarų palydų raitelių ginkluotė priminė husarų draugų ginkluotę, tačiau pirmieji nebuvo ginkluoti ietimis. Reikia turėti omeny tai, kad husarų šarvai neapsaugodavo raitelių nuo XVII a. pirmojoje pusėje paplitusių modifikuotų muškietų kulku, kurios per gana didelį atstumą kiaurai pramušdavo bet kokius šarvus. Vis dėlto mūsų metu šarvai buvo patikima apsauga nuo smūgių šaltaisiais ginklais, skeveldrų. Galima manyti, kad husarais dažniausiai tapdavo ne tik kilmingi, bet ir gerai fiziškai pasirengę vyrai. Šios kavalerijos rūšies raiteliams mūsų tekdavo, atliekant sudėtingus veiksmus visa rikiuote, jos dalimi (pvz. eilių dvigubinimas) arba individualiai, panaudoti sunkią puolamąją ginkluotę. Didelė husarų puolamųjų ir apsauginių ginklų dalis buvo vietinės gamybos. Kai kurie ginklai, ypač rankiniai šaunamieji, buvo įvežami iš svetur. Husarų šarvai ir kartais buvo nukalami provincijos, dvarų kalvėse, tačiau išsamesnių žinių šiuo klausimu šaltiniai nepateikia.¹³⁴

Vidutiniją LDK kavaleriją sudariusių kazokų ginkluotė buvo lengvesnė nei husarų. Chmelnickio sukilimo laikais kazokų kavalerijos raiteliai jau dėvėjo pintus šarvinius marškinius ir pintą šarvinį gobtuvą su metaline plokštele viršugalvyje arba kailinę kepurę, todėl ir buvo pradėti vadinti šarvininkais. Apsauginę ginkluotę kartais papildydavo nedideli rytietiški skydai. Kai kurie kazokų vėliavų raiteliai apsauginės ginkluotės neturėjo. Kazoko puolamąją ginkluotę sudarė karabinas su ratukine spyna, lankas, arba arbaletas, pistoletai, kardas, o kartais ir kovinis kirtiklis. Iš kitų kazokų vėliavų raitelių išsiskyrė LDK petihorų ginkluotė. Skirtingai nuo kitų šarvininkų petihorai buvo ginkluoti 2,5 m ilgio ragotinėmis (oszczepy, rohatyny). Kazokų vėliavų raitelių ginkluotė ir žirgai kainavo kur kas mažiau nei husarų, todėl dažniausiai buvo prieinama vidutiniesiems ir smulkiesiems bajorams.

LDK lengvosios kavalerijos vėliavas sudarė Lietuvos totoriai bei kiti raiteliai buvo ginkluoti kardais, lankais, kartais turėjo pistoletus, galbūt ir ietis. Paprastai lengvosios kavalerijos raiteliai neturėjo jokių šarvų.

Tautinio autoramento pėstiniją sudarę lenkiškieji pėstininkai buvo ginkluoti muškietomis (muskiety), arkebužomis (rusznicy)¹³⁵ ir kardais. Dešimtininkų ginkluotė be kardų sudarė alebardos. Greičiausiai tam tikras skaičius

¹³⁴ Żygulski Z. Jun. Broń w dawnej Polsce..., s. 247.

¹³⁵ Išlikę užuominų apie tai, kad XVII a. viduryje lenkiškieji-vengriškieji pėstininkai (haidukai) buvo ginkluoti arkebužomis. Papildomų duomenų apie Lenkijos ir Lietuvos ginkluotųjų pajėgų organizaciją bei ginkluotę XVII a. viduryje savo atsiminimuose pateikė 1663–1664 m. žygyje prieš Rusiją dalyvavęs prancūzas Antoine Gramont. Жг. Грамонь А. Изъ исторіи московскаго похода Яна Казимира (1663–1664 г.г.). Под ред. И.И. Лаппо. – Юрьевъ, 1929, с. 14.

eilinių kai kuriuose daliniuose vietoj muškietų turėjo pikes, be to jie buvo ginkluoti trumpais kirviais, kurie tikdavo ir medžių kirtimui.¹³⁶ Rotmistrai ir poručnikai buvo ginkluoti kardais ir pistoletais. Kareiviai paprastai vilkėjo žydros, šviesiai mėlynos spalvos žiponus (župany),¹³⁷ kelnes, ilgus batus, bei kailines kepures. Buvo stengiamasi nustatyti vieningą tautinio autoramento pėstininkų mundurų bei ginkluotės modelį. Numatyta, kad rinktiniai pėstininkai privalo būti aprūpinti vienodais mundurais, apginkluoti muškietomis, kardais ir kirviais (siekiery).¹³⁸

LDK svetimšalių autoramento kavaleriją sudarę reitarai priskirtini sunkiajai kavalerijai, nors kai kuriais atvejais jie buvo ginkluoti lengviau, nenešiodavo jokių šarvų arba vilkėdavo labai supaprastintą jų variantą. Sunkiai ginkluotas reitaras turėdavo šalną arba skrybėlę¹³⁹, virš odinės striukės¹⁴⁰ dėvėdavo šarvus, mūvėdavo aukštus odinius batus. Jis būdavo ginkluotas rapyra arba kardu, dviem pistoletais, kartais ir karabinu arba muškietu, bet nenaudojo ieties, kurios Vakarų Europos valstybių kavalerija buvo atsisakiusi. Puldamas reitaras iššaudavo į priešą iš savo pistoletų, o vėliau kaudavosi turimu šaltuoju ginklu. Reitarų puolamoji ginkluotė leido jiems vykdyti kavalerijos smogiamosios dalies funkcijas, kurias vykdė husarai. Užsienyje samdomi reitarai tarnauti LDK ginkluotose pajėgose pradėdavo turėdami nuosavą ginkluotę, o vietiniai reitarai buvo aprūpinami rotmistrų.¹⁴¹

Pagrindiniai vokiškųjų pėstininkų ginklai buvo muškietos ir pikės. XVII viduryje jau apie du trečdalius vokiškųjų pėstininkų kuopų ir regimentų kareivių sudarydavo muškietininkai, kurie buvo ginkluoti muškietomis ir rapyromis. Pikinieriai buvo ginkluoti 3–5 m ilgio pikėmis, kurių ilgis XVII a. antroje pusėje palaiapsniui sumažintas iki 4,5 m, ir rapyromis. Šių pėstininkų daliniuose buvo ir kitas ilgakotis ginklas – partizanė (partysana, Partisane)¹⁴². Aptariamam laikotarpiu svetimšalių autoramento pėstininkai

¹³⁶ Wimmer J. Wojsko polskie w drugiej połowie XVII w..., s. 286.

¹³⁷ 1648 m. kovo mėnesį J. Radvilos Vilniun atvesti haidukai, dėvėjo melsvos spalvos aprangą, žr. Wisner H. Wojsko litewskie I połowy XVII wieku cz. I..., s. 118.

¹³⁸ Rachuba A. Siły zbrojne Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII wieku..., s. 388.

¹³⁹ XVII a. po skrybėlėmis kariai kai kuriais atvejais nešiodavo viršugalvius apsaugančias plienines plokšteles (vok. Hirmhauben, it. cervellieri). Ši galvos apsauga plačiau naudota vokiečių kavaleristų nuo maždaug 1640 m. Бехайм В. Энциклопедия оружия. С.-Петербург, 1995, с. 51–52.

¹⁴⁰ Vienas iš LDK kariuomenės svetimšalių autoramento karių aprangos charakteringų bruožų buvo XVII a. Europoje paplitusios, tiek karių, tiek civilių dėvėtos, iš jaučio arba briedžio odos pagamintos striukės (vok. Koller, pranc. Collet de buffle, angl. buff-coat, šved. Kyller). Ekstrand G. Some remarks on buff-coats in Sweden // 17th century: war, weaponry and politics..., p. 189.

¹⁴¹ Wisner H. Wojsko litewskie I połowy XVII wieku cz. III..., s. 100.

¹⁴² Partizanė – platų antgalį su atskišimais, dažniausiai pasižyminčiais sparnų formą, turinti ietis. XVI–XIX a. pradžioje daugelyje Europos valstybių ji buvo pėstininkų dalinių karininkų ginklas.

dėvėdavo vokiečių ir švedų kariuomenėse paplitusio vakarietiško pavyzdžio aprangą ir šarvus. XVII a. pirmojoje pusėje muškietininkai nešiojo skrybėles arba šalmsus – morionus¹⁴³ bei kabasetus¹⁴⁴, striukes, kelius siekiančias plačias kelnes – pludrus (pludry, Pluder), kojines ir batus.¹⁴⁵ XVII a. pirmojoje pusėje pikinieriai papildomai dėvėdavo torsą bei šlaunis saugančius šarvus, kurių, kaip ir šalmsų, XVII a. viduryje pradėta atsisakyti. Bendros uniformos, kaip ir kitų Europos kariuomenių pėstija, LDK vokiškieji pėstininkai neturėjo.¹⁴⁶ Vokiškųjų pėstininkų mundurų spalvos atskiruose daliniuose būdavo skirtingos, jas nustatydavo dalinių šefai. Sunku ką nors pasakyti apie LDK vokiškųjų pėstininkų skiriamuosius ženklus.¹⁴⁷ Samdant kareivius tarnybai ATR buvo pageidaujama, kad jie turėtų savo ginklus. Jeigu kareiviai ginklų neturėdavo, gaudavo iš valstybės, tačiau jų kaina būdavo išskaičiuojama iš algų.¹⁴⁸ Dalis šaunamųjų ginklų, kuriais buvo ginkluota pėstija, buvo pagaminama ATR, tiek Lenkijos Karalystės, tiek LDK teritorijoje. Šaltiniuose atsiradęs apibrėžimas „Vilniaus muškietą“ (muszkiet wileński) leidžia manyti, kad rankiniai šaunamieji ginklai buvo gaminami ir LDK sostinėje.¹⁴⁹ Šios vietinės produkcijos nepakako visoms ginkluotosioms pajėgoms apginkluoti, todėl muškietos, kaip ir kiti šaunamieji ginklai, buvo importuojamos iš Olandijos, Vokietijos ir kitų kraštų.

¹⁴³ Morionas (it. morione, isp. morrion, lenk. morion, rus. морион) – atviras šalmas priekyje ir gale į viršų pakeltais poliais sudarančiais puslankį. Dažnai turėdavo aukštą keterą. Europoje buvo paplitęs XVI–XVII a.

¹⁴⁴ Kabasetas (lenk. kabaset, rus. кабасет) – kūgio formos atviras šalmas plokščiais horizontaliais poliais. Kartais turėdavo keterą ir smailią viršūnę. Europos pėstijoje buvo paplitęs XVII a. Kai kuriais atvejais laikomas moriono atmaina.

¹⁴⁵ LDK ginkluotųjų pajėgų vokiškųjų pėstininkų aprangą galima išvysti Abraham van Westervelt piešinyje, kuriame pateiktas Lietuvos lauko etmono J. Radvilos stovyklos vaizdas 1649 m. rugpjūčio 1 d. Dreścik J. J. Kampanie wojsk Wielkiego Księstwa Litewskiego przeciw powstaniu Chmelnickiego w rysunkach Abrahama van Westervelt // Muzealnictwo wojskowe. 7. Warszawa, 2000, s. 412.

¹⁴⁶ Bendroji uniforma, kaip visai kariuomenei privaloma taisyklių arba įsakų nustatyta apranga, Europos valstybių kariuomenėse atsirado po Trisdešimtmečio karo jau XVII a. antrojoje pusėje. Anksčiausiai Europoje vadinamoji uniforma, arba uniforminė apranga, pradėta vilkėti gvardijų daliniuose, kurie paplito XVI–XVII a. Канник П. Военная униформа: Все страны мира. С.-Петербург, 2002, с. 4, 8–11; XVII a. penktajame dešimtmetyje, vykstant pilietiniam karui Anglijoje, šalia kitų parlamento kariuomenės pertvarkymų buvo stengtasi suvienodinti ją sudariusių karių aprangą, todėl apie 1644–1645 m. parlamento kariuomenė buvo apgūpinta raudonos spalvos gelumbės mundurais. Все войны мировой истории. Книга III. 1500–1750 гг. Москва–С.-Петербург, 2004, с. 345.

¹⁴⁷ XVII a. Europos valstybių kariuomenėse skiriamųjų ženklų funkcijas atlikdavo juostos, kurias kariai nešiodavo persirišę per petį arba juosmenį. Juostos spalvas parinkdavo pats monarchas, todėl jos paprastai atitikdavo karaliaus herbo spalvas. Trisdešimties metų karo laikais ispanų ir Šventosios Romos imperijos kariai nešiodavo raudonas, prancūzai – baltas, olandai – oranžines, saksai – žalias, o švedai – mėlynas juostas. Karolio X Gustavo valdymo laikais švedų karių dėvimų juostų spalvos buvo mėlyna ir geltona, žr. Канник П. Военная униформа: Все страны мира..., с. 5.

¹⁴⁸ Wisner H. Wojsko litewskie I połowy XVII wieku cz. III..., s. 112.

¹⁴⁹ Żygułski Z. Jun. Broń w dawnej Polsce na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu..., s. 247.

Dragūnų ginkluotę sudarė muškietos, rapyros arba kardai.¹⁵⁰ Tai buvo raiti pėstininkai, kadangi dažniausiai kaudavosi pėsčiojoje rikiuotėje, o didesnius atstumus įveikdavo raiti. Būdami pakankamai mobilūs, dragūnai tiko daugeliui užduočių atlikti. Dragūnų apranga kaip ir ginkluotė paprastai buvo vakarietiška, nors pasitaikydavo ir tradicinės lenkiškos-lietuviškos aprangos dėvėjimo atvejų.

LDK privačių miestų milicijos ginkluotę sudarė kardai, muškietos, pistoletai bei kiti šaunamieji ginklai. B. Chmelnickio sukilimo lakais Biržuose ir kai kuriuose kituose privačiuose LDK miestuose kas mėnesį būdavo atliekamos revizijos, kurių metu buvo tikrinami miestiečių ginklai.¹⁵¹ Biržų miestiečiai privalėjo turėti po alebardą arba muškietą ir kardą.¹⁵² Didikai neversdavo miestiečių pirkti modernios ginkluotės, miestų gynime miliciją laikydami pagalbine jėga. Magnatai skyrė mažiau dėmesio milicijos apginklavimui modernesniais šaunamaisiais ginklais, tačiau siekė, kad kuo daugiau milicijai priklausiusių žmonių turėtų kad ir prastesnius, bet šaunamuosius ginklus.¹⁵³

Techniniai kitimai vykę Vakarų Europos kariuomenių artilerijoje palietė ir ATR artileriją. Karų Rusija ir Švedija išvakarėse 1654 m. Lenkijos Karalystės arsenaluose buvo: 2 kartaunos, 27 puskartaunės, 49 ketvirtkartaunės, 18 oktavų, 37 6-šių svarų regimento pabūklai, 26 3-jų svarų regimento pabūklai, 14 mažų pabūklų, 6 koliubrinės, 6 bastardinės koliubrinės (kolubryny bastardowe), 44 falkonetai (falkonety), 13 ketaus mortyrų, 106 geležiniai pabūklai, 9 geležinės mortyros, 3 trofėjiniai pabūklai ir 12 kitų pabūklų (armaty).¹⁵⁴

XVII a. vidurio karų su Rusija ir Švedija išvakarėse, lyginant su pirmaisiais amžiaus dešimtmečiais, LDK artilerija kokybine prasme turėjusi būti

¹⁵⁰ Kai kuriais atvejais pasitaikantys dragūnų pikių paminėjimai nėra tvirtas pagrindas manyti, kad savo ginkluote ir struktūra dragūnų daliniai buvo analogiški vokiškųjų pėstininkų daliniams. Rašytiniuose šaltiniuose nėra aptikta žinių apie pikinierių figūrą XVII a. Europos valstybių kariuomenių dragūnų daliniuose, tad karybos teoretiko Johann Jacobi von Wallhausen 1616 m. Frankfurte prie Mainco išleistame darbe *Kriegskunst zu Pferd* iliustracijose esantys pikėmis ginkluoti raiti dragūnai yra vienas iš karybos teorijos ir praktikos neatitikimo pavyzdžių. Beaufort Chr. *The Imperial army in the 17th century...*, p. 125; Малов А.В. *Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории. 1656–1671 гг.* Москва, 2006, c. 40; Kitos nuomonės buvo Wimmer, kuris teigė, kad pėstininkų dalių pavyzdžiu pikėmis buvo ginkluota apie trečdalį dragūnų dalių karių. Wimmer J. *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII w...*, s. 303.

¹⁵¹ Hryckiewicz A. *Milicje miast magnackich na Białorusi i Litwie w XVI–XVIII w...*, s. 54.

¹⁵² Tyla A. *Visuotinio šaukimo prievolė Lietuvos miestams XVI a. pabaigoje – XVII a...*, p. 57.

¹⁵³ Hryckiewicz A. *Milicje miast magnackich na Białorusi i Litwie w XVI–XVIII w...*, s. 55.

¹⁵⁴ Nowak T. M. *Polska technika wojenna XVI–XVIII w...*, s. 262–263; K. Górski pateikė savo, kaip jis įvardijo, visuose ATR arsenaluose 1653–1654 m. buvusių pabūklų sąrašą: 2 kartaunos, 27 puskartaunės, 49 ketvirtkartaunės, 18 oktavų, 6 koliubrinės, 6 bastardinės koliubrinės, 44 falkonetai, 2 petryjeros (petryery), 37 regimento pabūklai, 26 3-jų svarų pabūklai, 3 rusų (moskiewskie) pabūklai, 14 mažų ketaus pabūklų, 13 ketaus mortyrų, 116 geležinių pabūklų, 9 geležinės mortyros ir 15 petardų. Žr. Górski K. *Historia artylerii polskiej...*, s. 143.

pasikeitusi į gerąją pusę. Deja neturime žinių apie aptariamą laikotarpį LDK arsenaluose buvusių pabūklų skaičių ir jų tipus.¹⁵⁵

LDK ginkluotosiose pajėgose buvo valstybinė, privati bei savivaldžių miestų artilerija, kuri pagal panaudojimą skirstoma į lauko bei tvirtovių artileriją.

Didžiausias LDK valstybinis arsenalas buvo Vilniuje, kiti Polocke, Smolenske, pasienio pilyse ir miestuose kaip Orša, Mogiliovas, Kričevas ir kt.¹⁵⁶ Tačiau valstybinė LDK artilerija buvo silpna. Viena vertus, tai lėmė sunki valstybės finansinė padėtis, kita vertus, tai lėmė prioritetą Lenkijos Karalystės artilerijai tekusio ir mažai dėmesio LDK artilerijai skyrusio valdovo politika. Buvo atvejų kai Lenkijos Karalystės artilerijos stiprinimas buvo vykdomas LDK artilerijos silpninimo kaina. Taip 1634 m. Vladislovo Vazos įsakymu LDK išdininkas privalėjo išsiųsti į Varšuvą trofėjines mortyras atimtas iš Rusijos kariuomenės Smolensko karo metu.¹⁵⁷ 1653 m. rūpinantis Smolensko apsauga buvo stengiamasi pagerinti čia esančio arsenalo būklę. Prižiūrėti artileriją buvo pavesta artilerijos generolui, kurio funkcijos buvo susijusios ir su sandėlininko veiklos, šiuo atveju parako, švino, jau pagamintų šaudmenų perdavimo etmonui, priežiūra.¹⁵⁸ Atsižvelgiant į Trisdešimtmečio karo laikotarpį Vallensteino vykdytą imperatoriaus pajėgų artilerijos modernizaciją, Vladislovo Vazos karinių reformų metu buvo mėginta lauko pajėgas apginkluoti 6 svarų regimentų pabūklais, kurie turėjo pakeisti, pernellyg mažo kalibro laikytus, 3 svarų pabūklus.¹⁵⁹

Valstybinę LDK artileriją pranoko didikų artilerija, kurios būklė aptariamą laikotarpį buvo pakankamai gera. Šioje, kaip ir daugelyje kitų sričių išsiskyrė Radvilos, turėję nuosavą liejyklą Nesvyžiuje bei arsenalus Biržuose ir Slucke. Paskutiniajame mieste, bent kurį laiką, veikė ir liejykla (gisernia), kur dirbo vokiečių meistrai; 1651 m. kampanijos išvakarėse J. Radvila gabe-no iš Slucko 6 svarų pabūklus.¹⁶⁰

Yra duomenų apie LDK miestų artileriją. Žinoma, kad nuosavą artileriją turėjo Smolenskas, Mogiliovas, Brestas ir kiti LDK karališkieji miestai.¹⁶¹

LDK, kaip ir Lenkijos Karalystės bei kai kurių Europos valstybių, artilerija rūpinosi puškoriai, kurie buvo ne tik artileristai, bet ir amatininkai,

¹⁵⁵ Žinių apie LDK ginkluotųjų pajėgų artileriją stoka pastebėta gana anksti. Apie tai savo veikale užsiminė Kukiel M. *Zarys historii wojskowości w Polsce...*, s. 96.

¹⁵⁶ Wisner H. *Wojsko litewskie I połowy XVII wieku cz. III...*, s. 126.

¹⁵⁷ Wisner H. *Wojsko litewskie I połowy XVII wieku cz. III...*, s. 127.

¹⁵⁸ *Volumina legum T. IV...*, s. 187.

¹⁵⁹ Biernacki W. *Powstanie Chmielnickiego. Działania wojenne na Litwie...*, s. 68.

¹⁶⁰ Wisner H. *Wojsko litewskie I połowy XVII wieku cz. III...*, s. 128–130.

¹⁶¹ Rachuba A. *Sily zbrojne Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII wieku...*, s. 393.

turėję su šia tarnyba susijusias pareigas ir privilegijas. Puškoriais tarnavo nekilmingi žmonės, užsieniečiai, gaunantys nedideles algas, kurios skirtingai nuo karių algų, priklausė nuo etmono nutarimo. Puškoriai turėję ne tik šaudyti iš artilerijos pabūklų, bet ir gaminti šaudmenis, paraką ir pan. Be jų artilerijos priežiūra rūpinosi amatininkai, kurių tarpe buvo kalvių, dailidžių, račių ir t.t.

Būta svarbių problemų ir LDK artilerijos transportavimo atveju. Prasižėdant naujai karinei kampanijai Lenkijos Karalystės ir daugumos kitų Europos valstybių artilerijos gabenimui tekdavo skirti daug lėšų samdant vežikus, kurie transportavimo darbams atsivesdavo nuosavus arklius. LDK ši problema iš dalies buvo išspręsta pasitelkus Lietuvos totorius turinčius tam tikras privilegijas, kuriomis remiantis jie privalėjo visuomet imtis artilerijos transportavimo, gaudami už tai nedideles algas. 1654 m. prasidėjęs karas su Rusija parodė, kad ši sistema funkcionavo blogai.

Esant galimybėms LDK artilerija būdavo transportuojama vandens keliais. Taip ruošiantis Kijevo puolimui 1651 m. liepos mėnesį J. Radvilos įsakymu artilerija bei dalis pėstininkų iki numatytos vietos plaukė baidokais Dniepro upe.¹⁶²

Savo stovykloje didysis etmonas turėjo karo inžinierius, kuriems buvo pavesti perkėlų bei tiltų, laiko įtvirtinimų ir tvirtovių statymo bei apgulimo darbai.

XVII a. pirmojoje pusėje mūšiuose su švedais ir sukilusiais Ukrainos kazokais LDK ginkluotųjų pajėgų vadovybė ne tik atsižvelgdavo į vėjo ar saulės spindulių kryptį, vietovės reljefą, bet ir stengėsi sukurti mūšio lauke sau palankesnes sąlygas. Išskasti grioviai ir kitos priemonės turėdavo apsunkinti priešo pėstininkų ir kavalerijos judėjimą, atimti iš jų galimybę manevruoti.

Stovyklų įtvirtinimai buvo įrengiami atsižvelgiant į tai kiek laiko buvo ketinama stovykloje išbūti ar kitas su karo veiksmis susijusias aplinkybes. Stovyklos įrengiamos trumpam laikui nebuvo įtvirtinamos, o tiesiog apsupamos turimais vežimais, t.y. įrengiant vadinamąjį vagenburgą. Stovyklos įrengiamos ilgam laikui būdavo apsupamos pylimu, o kartais ir statinių tvora. Vietą stovyklai pasikonsultavę su etmonu parinkdavo stovyklininkas ir inžinierius.¹⁶³ Dėl artilerijos silpnumo tvirtovių apgultys dažnai vykdavo kitaip nei to reikalavo nusistovėjusios taisyklės. Vis tik esant reikalui tvirtovės apgulties metu būdavo kasami grioviai, pilami pylimai.

¹⁶² Vidasuskytė L. Jonušo Radvilos strategija ir taktika..., p. 82.

¹⁶³ Wisner H. Wojsko litewskie I połowy XVII wieku cz. III..., s. 138.

Persikėlimas per upes lietuviams buvo mažiau sunkumų kėlusia užduoti- mi. Per upę būdavo persikeliama iš visos srities sutrauktomis valtimis ar su savimi gabenamomis valtimis bei upiniais laivais, arba statant tiltus.¹⁶⁴

LDK ginkluotose pajėgose tarnavę karo inžinieriai turėjo geras gali- mybes teorinėms žinioms ir praktiniams įgūdžiams įgyti. Semtis žinių, kel- ti kvalifikaciją karo inžinieriai galėjo įtvirtinimų statymo srityje tuo metu pirmavusiuose Nyderlanduose bei kituose Vakarų Europos kraštuose. Žinių apie darbus susijusius su karo technikos įrengimų statymu ir panaudojimu LDK karo inžinieriai turėję semtis iš karo technikai skirtų veikalų. To meto inžinerinių darbų praktika atspindėjo teoriniai veikalai. Solidžiausias Lenki- joje–Lietuvoje sukurtas karo technikai skirtas veikalas buvo iš LDK kilusio karo inžinieriaus Kazimiero Semenavičiaus (Kazimierz Siemienowicz) *Artis magnae artilleriae pars prima*, pirmą kartą išleistas lotynų kalba Amsterdame 1650 m. Ypač daug dėmesio autorius skyrė artilerijai, pateikė naujų žinių apie sprogmenų, šaudmenų ir parako gamybos būdus.¹⁶⁵

Lenkijoje Vladislavo Vazos vykdytų karinių reformų laikais gyvenęs italų kilmės karo inžinierius Andrea dell'Aqua, parašė artilerijos vadovėlių *Praxis rączna o działach* (1635 m.), kuriame nemažai dėmesio buvo skirta kariuo- menės perkėlimui skirtų tiltų statymui.¹⁶⁶ Šis, kaip ir kiti, ATR pasirodę dar- bai atspindėjo to meto karo inžinerijos pasiekimus ir šios srities žinių lygį unija sujungtose valstybėse.

Panaudojimas mūšio lauke. Mūšiuose vykusiose atvirame lauke LDK karo vadai labiausiai pasikloviė kavalerijos smūgių jėga. Valstybės politinė sistema bei su ja susijusi išdo padėtis, visuomenės, kurioje dominavo bajorai, specifika, karo veiksmų teatro ypatumai, lėmė kavalerijos dominavimą kitų kariuomenės rūšių atžvilgiu. Operavimas daugiausiai kavalerijos daliniais, turėjusiais didžiausią reikšmę mūšiuose vykstančiuose atvirame lauke, vertė tobulinti kavalerijos taktiką, pavedant kavalerijai užduotis, kurių tuomet ne- atlikdavo Vakarų Europos kavalerija. Visos LDK, kaip ir Lenkijos Karalys-

¹⁶⁴ Ten pat, s. 139.

¹⁶⁵ Kaip ir daugelis kitų karinėje tarnyboje buvusių žmonių, žinių Semenavičius sėmėsi kare: dalyvavo Smo- lensko gynyboje 1632–1633 m., vėliau išvyko į Olandiją, kur pagilino žinias apie fortifikaciją, dalyvavo tvirtov- ių mūšiuose.

¹⁶⁶ Rašydamas apie tiltų statymą dell'Aqua pristatė ir atstumo tarp abiejų upės krantų nustatymo būdus, tarp kurių taikytiną upės forsavimo atveju priešingame krante esant priešo pajėgoms. Autorius pristatė 6 tiltų statymo būdus: 1) tiltai ant plūdurių iš statinių (mosty na pływakach z beczek), 2) tiltai plūduriuojantys ant valčių (mosty pływające na łodziach), 3) tiltai ant sielių (mosty na tratwach) 4) tiltai ant atramų (mosty na ko- złach), 5) tiltai ant paremtų lynų (mosty na linach podpartych), 6) tiltai ant pakabintų lynų (mosty na linach zawieszonych), žr. Nowak T.M. Uwagi o technice budowy mostów polowych w Polsce w w. XV do XVII..., s. 366–380; Zygułski Z. Jun. Broń w dawnej Polsce..., s. 251.

tės, kavalerijos rūšys turėjo vykdyti aiškiai apibrėžtas taktines užduotis.

Mūšiuose husarai buvo pramušančiąja jėga turinčia nulemti mūšio baigtį pralaužiant priešą rikiuotę. Kazokų vėliavos, atviro lauko mūšiuose vaidino palaikančios kavalerijos rūšies vaidmenį. Jos buvo naudojamos husarų atakoms paremti: „kazokų paskirtis – palaikyti husarus, kuomet šie ima veikti, pabaigti eskadronų, kuriuos sumušą husarai, naikinimą.“¹⁶⁷ Lengvosios kavalerijos vėliavos atlikdavo žvalgybos užduotis, pirmosios stodavo mūšin turėdamos suklaidinti priešą, išardyti jo kovinę rikiuotę, arba išmėginti jos tvirtumą, o vėliau būdavo panaudojamos smūgiams į priešą flangus ar užnugarį bei jo persekiojimui.

Mūšio metu kavalerijos priekyje būdavo išrikuojamos husarų vėliavos, o už jų vidutiniosios kavalerijos – kazokų vėliavos. Pagrindinę ataką pradėdavo husarai, kurie puldavo glaustomis gretomis, paskui kurias sekdavo vidutiniosios kavalerijos raiteliai. Prisiartinę prie priešų kovinės rikiuotės husarai išvystydavo didelį greitį ir paskutinį atstumą įveikdavo jodami šuoliais, laikydami į priešus nukreiptas ietis. Pirmojoje eilėje jokusius husarų draugus ginkluotus ietimis paremdavo paskui juos sekę, dviem eilėm išrikuoti kertamuosius-duriamuosius ginklus naudoję palydų raiteliai. Kaip minėta, panaudoję ietis, kurios smūgio metu dažnai lūždavo, husarų draugai kovodavo koncežais, kardais, koviniais kirtikliais ir pistoletais. Neišlaikę husarų smūgio ir spaudimo priešą kariai turėdavo trauktis. Į priešų gretas įsirėžusius husarus paremdavo kazokų vėliavų raiteliai. Pramušę priešą rikiuotę husarų ir kazokų vėliavų raiteliai puldavo ją iš užnugario. Nepavykus pramušti priešą gretų būdavo atsitraukiama, persitvarkoma ir vėl puolama. Dažnai prieš husarų puolimą lengvoji kavalerija ir kazokų kavalerija priartėdavo prie išsirikiavusių priešų ir paleisdavo į juos strėles iš lankų arba apšaudydavo juos iš šaunamųjų ginklų, vėliau pasitraukdavo į savo kariuomenės kovinės rikiuotės užnugarį.¹⁶⁸

Stodami mūšin husarai savo ataka dažnai pramušdavo ir išblaškėdavo priešą kovinę rikiuotę tokiu būdu pasiekdami pergalę.¹⁶⁹ Jie buvo labai efektyvūs atviraime mūšio lauke, bet didele dalimi prarasdavo savo kovinę vertę, kai jiems veikti trukdydavo gamtinės kliūtys – pelkėtos ar miškingos vietovės, gilus sniegas. Žirgų eiklumas leisdavo husarams dideliu greičiu įveikti tik ribotą atstumą mūšio lauke. Dėl sunkios ginkluotės husarai netiko žval-

¹⁶⁷ Грамонь А. Изъ исторіи московскаго похода Яна Казимира..., с. 11.

¹⁶⁸ Wimmer J. Wojsko polskie w drugiej połowie XVII w..., s. 279.

¹⁶⁹ Aukšta LDK ir Lenkijos karalystės husarų kovinė vertė akcentuota ne tik amžininkų ir dabartinių lenkų, baltarusių tyrinėtojų, tačiau ir Vakarų Europos istoriografijos atstovų, pvz., britų istoriko R. I. Frost, Žr. Frost R.I. The Northern Wars: War, State and Society in Northeastern Europe 1558–1721... p. 17.

gybos užduotims atlikti, todėl jos būdavo pavedamos lengvajai ir kazokų tipo kavalerijai. Tai, kad husarai nebuvo universalūs ir tuo pat metu buvo brangi kavalerijos rūšis rodė ir reitarų skaičiaus augimas LDK ginkluotose pajėgose. Husarų skaičiaus sumažėjimą LDK ir Lenkijos Karalystės pajėgose karų su Ukrainos kazokais metu galėjusios lemti kelios priežastys: 1) veržlios husarų atakos būdavo neefektyvios jei priešas panaudodavo lauko įtvirtinimus ar kitokia priedanga (iš vežimų suformuotas Zaporožės kazokų taboras), 2) husarų išlaikymas kainavo labai brangia, todėl komplikuojantis valstybės finansinei padėčiai buvo atsigręžta į kazokų kavaleriją. Karo veiksmams vykstant teritorijose nutolusiose nuo ginklų gamybos centrų kildavo sunkumų susijusių su husarų aprūpinimu pagrindiniu jų puolamuoju ginklu – gan sudėtingos konstrukcijos ietimis. Šaunamuosius ginklus vietoje iečių naudojantys husarai kovinės taktikos prasme tapo panašūs į arkebuzierius arba reitarus, todėl juos ir pradėta keisti pastaraisiais. Daugeliu atvejų reitarami galėjo pakeisti husarus mūšio lauke. Be to, kartais svetimšalių autoramento raitijos dalinių kavaleristai būdavo panaudojami ir pilių bei tvirtovių įguloms sudaryti.

XVII a. viduryje LDK ir Lenkijos Karalystės kavalerijos taktika rėmėsi kiek kitais metodais nei ta, kuri buvo paplitusi Vakarų Europoje. Išlikę vakarietiškosios ir ATR kavalerijos taktikos skirtumai buvo susiję su raitelių ginkluote bei kovinių vienetų išrikiavimu mūšio lauke. Skirtingai nuo ATR kavalerijos raitelių (husarų, kazokų), naudojusį ietis, vakarietiškojo pavyzdžio kavaleristai kovą pradėdavo pistoletais. Reikia pripažinti, kad šis ginklas iš dalies atstojo husarų ietis, tačiau kiek nusileido paskutiniuosius pramušančiąją jėga, greičiausiai ir puolimo metu reikalingu taiklumu. Kitu LDK ir Lenkijos Karalystės kavalerijos taktikos specifiniu bruožu buvo labai glaustos kovinės rikiuotės, kuomet prieš ataką raiteliai turėdavo išsirikiuoti taip, kad liestųsi jų keliai. Vakarų kavalerijos eskadronuose tos pačios eilės raiteliai buvo rikiuoti taip, kad kiekvienas eilės raitelis galėtų apsisukti, turėtų vietos laisvam judėjimui. Eventualų ATR kavaleristų kovinių vienetų išsirikiavimo pranašumą galima išvelgti galimybėje puolančių vėliavų eilėse sukongcentruoti ir panaudoti didesnę ginklų kiekį, taigi suduoti stipresnę smūgį puolamų priešų gretoms.

1654 m. buvo iškeltas Stanisłavo Potockio pasiūlytas karinių reformų projektas. Reformos turėjusios paliesti visos ATR ginkluotąsias pajėgas. Reformų projektas numatė pertvarkymus Lenkijos kavalerijos ginkluotėje. 1648–1653 m. nusistovėjus kazokų tipo kavalerijos ginkluotės modeliui (duriamieji ginklai, karabinai, pistoletai, lankai, kardai), pagrindinis vaidmuo teko šaunamiesiems ginklams, kadangi šio tipo kariai, išskyrus LDK petiho-

rus ginkluotus ragotinėmis, nenaudojo iečių. Didelę vadovavimo kavalerijai patirtį turėjęs Potockis buvo linkęs manyti, kad daugiausia šaunamaisiais ginklais besikaunančių šarvuotųjų atakos netenka didelės dalies smūgio jėgos, kuria disponavo ietimis ginkluoti raiteliai. Turėdamas omeny daugelio tūkstančio iečių smūgio efektyvumą Potockis siūlė visą Lenkijos Karalystės kavaleriją apginkluoti kovose su caro kariuomene tinkančiomis ietimis arba kitais kotos turinčiais ginklais: tuometinių teoretikų ir praktikų manymu, ietys buvo patikimos kovoje su priešų vakarietiškojo modelio pėstininkais, o ragotinės buvo patogios kovoje su reitais.¹⁷⁰ Tačiau šie pertvarkymų planai, galėję paliesti ir LDK kavaleriją nebuvo realizuoti.

Lenkiškųjų pėstininkų koviniai vienetai pasižymėjo judrumu, didžioji dalis juos sudariusių karių buvo ginkluota šaunamaisiais ginklais, todėl mūšio lauke jie buvo panaudojami priešų apšaudymui. Kovai jie išsirikiuodavo devyniomis ar dešimt eilių, priklausomai nuo kareivių skaičiaus dešimtinėse; pirmojoje eilėje stovėdavo alebardomis ginkluoti dešimtininkai, toliau šauliai, kurių eilės šaudydavo viena po kitos: iššovę pirmosios eilės šauliai, priklaupdavo, ir tada virš jų galvų salvę iššaudavo sekančios eilės šauliai, vėliau tai atlikdavo trečia eilė ir t.t.¹⁷¹ Yra duomenų apie tai, kad šių pėstininkų ugnis buvo organizuota kitaip. Prieš šaudant visa vėliava priklaupdavo išskyrus paskutinę jos eilę, kurios kariai turėdavo iššauti salvę, ir toliau, stovėdami užsitaisinėti šautuvus. Po to pakildavo ir iššaudavo priešpaskutinės eilės kariai ir t.t.¹⁷² Lenkiškųjų pėstininkų vėliavų privalumu buvo muškietų ugnies stiprumas, tačiau jos buvo beveik bejėgės, jeigu priešų kavalerija sugebėdavo pasiekti jų eiles. Lenkiškųjų pėstininkų vėliavų dešimtininkai ginkluoti šaltaisiais ginklais tinkančiais kovai su kavalerija sudarė apie 1/10 visų dalinio karių, tačiau jų reikšmė mūšio metu turėjusi būti nedidelė. Įmanoma, kad dalis lenkiškųjų pėstininkų buvo ginkluota pikėmis, tačiau jų skaičius vėliavose greičiausiai buvęs nežymus, todėl sėkmingai pasipriešinti priešų kavalerijos atakoms jie negalėjo.

Vokiškųjų pėstininkų koviniai vienetai (batalionai arba regimentai) išsirikiuodavo mūšiui šešiomis eilėmis. Pikinieriai išsirikiuodavo kovinės rikiuotės centre, o muškietininkai jiems iš šonų.¹⁷³ Vokiškieji pėstininkai galėjo ne tik efektyviai apšaudyti priešą, bet ir apsiginti nuo priešų kavalerijos atakų. Priešų kavalerijos atakos metu muškietininkai pasitraukdavo į pikinierių už-

¹⁷⁰ Wagner M. Projekt reform wojskowych Stanisława Potockiego z 1654 r..., s. 278.

¹⁷¹ Wimmer J. Wojsko polskie w drugiej połowie XVII w..., s. 287.

¹⁷² Teodorczyk J. Polskie wojsko i sztuka wojenna pierwszej połowy XVII wieku..., s. 295.

¹⁷³ Tipiška vokiškųjų pėstininkų rikiuotė yra parodyta 1649 m. liepos 31 Lojovo mūšio graviūroje esančioje Theatrum Europaeum t. VI. // Lietuva žemėlapiuose. Vilnius 2002, p. 83.

nugarį. Tuo tarpu kiekvienas besiruošiantis pasitikti priešus pikinierius turėdavo: kaire ranka laikyti pikę, kurios smaigalys būdavo nukreipiamas į priekį ir laikomas žirgo krūtinės aukštyje, o pikės galą nuleisti žemėn ir laikyti pamynus dešine koja, tuo tarpu dešine ranka nusitverti už rapyros, kabančios prie kairiojo šono, rankenos. Esant reikalui muškietininkų remiami pikinieriai galėdavo pikėmis pulti priešininkus, tačiau XVII a. vidurio ir antrosios pusės karuose dviejų priešininkų pikinierių kova buvo labai retas reiškinys. Vokiškųjų pėstininkų koviniai vienetai sudaryti iš pikinierių ir muškietininkų atvirame mūšio lauke buvo savarankiškesni ir todėl pranašesni nei lenkiškųjų pėstininkų vėliavos labiausiai tikusios paremti kavalerijai ar įtvirtinimų gynimui bei puolimui.¹⁷⁴ Akivaizdus vokiškųjų pėstininkų pranašumas ir kitos aplinkybės lėmė tai, kad jie dominavo LDK pėstijoje. Lenkiškųjų pėstininkų būvimą LDK ir visos ATR ginkluotose pajėgose galima paaiškinti: 1) valstybės išdo padėtimi neleidusia samdyti didesnio vokiškųjų pėstininkų skaičiaus (vokiškųjų pėstininkų algos buvo labai didelės, kartais net tirs kartus viršydavo lenkiškųjų pėstininkų algas),¹⁷⁵ be to kritiškais momentais, negaudami algų jie galėjo atsisakyti tarnauti ar net pereiti priešo pusėn, tuo tarpu lenkiškieji pėstininkai vadovaujami ne svetimšalių o iš ATR kilusių karininkų, turėjo būti ar bent atrodė labiau lojalūs centrinei vadovybei ar didikams; šį reiškinį pastebėjęs Gramonas rašė, kad „Lenkijos karaliai nuo senų laikų iš šių žmonių [lenkiškųjų pėstininkų] sudarydavo savo apsauga, kaip rūmuose, taip ir žygiuose, kadangi jų ištikimybė buvo išbandyta.“¹⁷⁶ 2) ATR, ne išimtis ir LDK, bajorai neigiamai vertino svetimšalių karių – konkurentų – skaičiaus augimą ginkluotose pajėgose ir jų būvimą krašte, todėl stengėsi išsaugoti tautinės pėstijos dalinius.

Grįžtant prie taktikos reikia pastebėti, kad LDK, o taip pat ir Lenkijos Karalystės pėstininkai mūšio metu kartais atlikdavo tą patį vaidmenį kaip ir Vakarų Europos valstybių kariuomenių pėstininkai. Jie galėjo būti išrikiuoti kovinės rikiuotės centre frontui palaikyti, tuo tarpu kavalerija būdavo išdėstoma flanguose. Tačiau pėstininkų stygius dažnai vertė ATR karo vadus at-

¹⁷⁴ Iš ideologinių ar kitų paskatų K. Gurskis nuėjo klaidingu keliu nepamatuotai teigdamas, kad vokiškųjų pėstininkų daliniai pasižymėjo menka puolamąja jėga, todėl kovine verte nusileido lenkiškiems pėstininkams: „Szyk ten wprawdzie był szerszy a cieńszy, a więc jakby podawał możność większej liczby żołnierzy do przyjmowania bezpośredniego udziału w boju, ale cóż kiedy mała liczba pik czyniła go niezdolnym do zaczepnego działania; jazdę zaś mogli spotykać strzelcy tylko strzałami, w zetknięciu zaś i pomieszaniu mieli przeciwko niej tylko szablę.[...] Takim sposobem piechota niemiecka nie była dobrą ani do napadu, ani do odrony. Tymczasem piechota polska, złożona z samych strzelców, odpowiadała zupełnie swemu przeznaczeniu broni pomocniczej dla jazdy”. Górski K. *Historia piechoty polskiej...*, s. 46.

¹⁷⁵ Wisner H. *Wojsko litewskie I połowy XVII wieku cz. III...*, s. 121.

¹⁷⁶ Грамонъ А. Изъ исторіи московскаго похода Яна Казимира..., c. 14.

sisakyti šios klasikinės rikiuotės ir sudaryti įvairias kombinacijas, pavyzdžiui, išrikijuojant pėstininkų ir raitelių dalinius pakaitomis.

Iš dalies pėstininkų stygių LDK ginkluotosiose pajėgose kompensuodavo dragūnai, kurie galėjo vykdyti ir pėstininkų užduotis. Dragūnų pranašumu pėstininkų atžvilgiu buvo judrumas. Kai kuriais atvejais per dieną dragūnai sugebėdavo įveikti atstumą iki 100 kilometrų.¹⁷⁷ Mūšiuose dragūnai išsirikiuodavo panašiai į pėstininkus. Tuo metu rikiuotės užnugaryje laikomi dragūnų žirgai buvo prižiūrimi specialiai tam skirtų karių.¹⁷⁸ Savo pozicijas dragūnai stengdavosi sustiprinti supilant šancus ir pastatant kavalerijai judėti trukdančias kliūtis; dragūnams nespėjus pastatyti šių lauko įtvirtinimų, jų kovinei rikiuotei grėsdavo didelis pavojus.¹⁷⁹

Kartais pėsti kaudavosi LDK ginkluotųjų pajėgų raiteliai. 1648 m. Mozyriaus puolimo metu šturmui pajudėjo dragūnai, bet prieš ugnis vis nesiliovė, tai pastebėję kavaleristai prašė vado leidimo kartu su svetimšalių automamento kareiviais nulipti nuo žirgų ir skubėti į pagalbą puolantiesiems.¹⁸⁰ Matyt, gavę leidimą raiteliai nulipo nuo žirgų ir puolė: reitarų eskadrono kariai kopė ant miesto įtvirtinimų, buvo nublokšti, o vėliau, pavykus įsiveržti į miestą, raiteliai stojo į kovą vyras prieš vyrą, vėl nulipę nuo žirgų ir tuomet.¹⁸¹ 1649 m. Lojovo mūšyje pėsti priešus puolė LDK husarai.

Didelis artilerijos poreikis buvo jaučiamas įtvirtinimų, tvirtovių puolimo metu. Tačiau, kaip minėta, LDK artilerija buvo silpna, todėl didelės reikšmės atviro lauko mūšiuose, o kartais net ir tvirtovių apsiausčiu, šturmu metu nevaicino, todėl negalėjo suteikti tinkamos paramos pėstijai ir kavalerijai.

Apie LDK miestų, tvirtovių, pilių gynimo taktiką galima susidaryti išpūdį iš to kaip prieš puolimo metu veikdavo privačių miestų milicija. Po signalo apsiginklavusios milicijos šimtinės turėdavo užimti joms skirtus ruožus, jei spėdavo jungdavosi į pulkus, priešingu atveju į mūšį stodavo savarankiškai: užėmę pozicijas ant pylimo gerus šaunamuosius ginklus turėję milicijos nariai būdavo tolygiai išdėstomi tarp akmenimis ar šaltaisiais ginklais ginkluotų gynėjų, šaudyti turėdavo tik tuomet, kai priešas pakankamai priartėdavo; užimamų pozicijų gynėjai negalėdavo palikti net mieste kilus gaisrams (už šį nusižengimą turėjo būti baudžiama mirtimi).¹⁸² Atkakli Radvilų Slucko

¹⁷⁷ Kuchowicz Z. *Udział dragonii w walce z najazdem szwedzkim w latach 1655–1660* // *Studia i materiały do historii wojskowości*. Tom II. Warszawa, 1956, s. 299.

¹⁷⁸ Wimmer J. *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII w.*, s. 306.

¹⁷⁹ Wimmer J. *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII w.*, s. 306.

¹⁸⁰ Wisner H. *Wojsko litewskie I połowy XVII wieku cz. III*, s. 88.

¹⁸¹ Vidasuskytė L. *Jonušo Radvilos strategija ir taktika*, p. 76; Wisner H. *Wojsko litewskie I połowy XVII wieku cz. III*, s. 88.

¹⁸² Hryckiewicz A. *Milicje miast magnackich na Białorusi i Litwie w XVI–XVIII w.*, s. 55.

ir Sapiegų Senojo Bychovo gynyba 1654 m. prasidėjusiame kare su Rusija įrodė šių priemonių veiksmingumą.

Išvados

1654–1667 m. karų išvakarėse LDK ginkluotąsias pajėgas sudarė: 1) centrinei vadovybei pavaldūs, 2) privatūs ir 3) savivaldų daliniai. Skirtingai nei daugelyje Europos valstybių vadovavimas LDK ginkluotosioms pajėgoms nebuvo griežtai centralizuotas. Lietuvos didysis ir lauko etmonai tiesiogiai vadovavo tik valstybinės kariuomenės dainiams, tačiau ir šiuo atveju jų valdžia buvo apribota. Nebuvo aiškaus Lietuvos didžiojo etmono ir lauko etmono funkcijų ir santykių apibrėžtumo. Tikroju LDK valstybinės kariuomenės vadu buvo lauko etmonas J. Radvila, kurio asmeninės savybės, gabumai ir įtaka užtikrino sėkmę kovose su Ukrainos sukilėliais. Etmono valdžia buvo stipri jo stovykloje, kurioje susikoncentruodavo LDK valstybinės kariuomenės administracija. Griežtos centralizacijos nebuvimas sunkino kariuomenės kontrolę, neleido išvystyti jos aprūpinimo, kuris buvo paliktas atskirų dalinių vadams.

Visi LDK valstybinės kariuomenės kavalerijos ir pėstijos organizaciniai vienetai buvo priskiriami tautiniam arba svetimšalių autoramentui. Baziniu organizaciniu vienetu tautiniame autoramente buvo vėliava, o laikinai veikiantys pulkai buvo tik taktiniai vienetai. Svetimšalių autoramento pėstijos kuopos ir kavalerijos eskadronai buvo jungiami į didesnius nuolatos veikiančius organizacinius vienetus – regimentus.

LDK padėtį XVII a. vidurio karų su Rusija ir Švedija išvakarėse sunkino, kad jie neturėjo jokios nuolatinės valstybinės kariuomenės. Dalinių pavaldžių centrinei vadovybei ir pavietams mobilizavimas būdavo pradedamas tik tada, kai grėsdavo pavojus valstybei. Valstybinės kariuomenės samdomų dalinių mažinimas paliaubų metu ir paleidimas pasibaigus karui, mažino šiuose daliniuose tarnavusių žmonių visumos profesionalumą. Trūkstant profesionalių karių pačioje valstybėje, buvo samdomi svetimšaliai. LDK didikai išlaikė rūmų dalinius, jų miestų milicijos daliniai buvo pastovūs ir efektyvūs gynyboje, tačiau turėjo lokalinę, o ne bendravalstybinę reikšmę.

LDK tautinio autoramento kavaleriją sudarė sunkiosios (husarų), vidutiniosios (kazokų) ir lengvosios kavalerijos vėliavos, svetimšalių autoramento kavaleriją – reitarai. LDK pajėgų pėstijoje be lenkiškųjų pėstininkų, kurių ginkluotės pagrindą sudarė šaunamieji ginklai, egzistavo vokiškieji pėstininkai sudaryti iš vakarietiško pavyzdžio ginkluotę naudojusį pikinierių

ir muškietininkų. Didžioji dalis valstybinėje kariuomenėje tarnavusių karių ginkluotę turėdavo įsigyti savo lėšomis. LDK valstybinė artilerija buvo silpna ir nusileido LDK didikų artilerijai, tačiau palanki vidinė situacija ir ryšiai su Vakarų Europos kraštais leido gana sėkmingai plėsti karo inžinerijos sritį.

Stipriausią LDK ginkluotųjų pajėgų dalį sudarė kavalerija, kurios veikimas mūšio lauke buvo pagrįstas husarų, kazokų ir lengvosios kavalerijos vėliavų sąveika. B. Chmelnickio sukilimo laikotarpiu LDK kavalerijoje sumažėjo sunkiosios tautinio autoramento kavalerijos – husarų kiekis, išaugo kazokų vėliavų ir reitarų skaičius bei reikšmė. Stipriąją LDK pėstinijos dalį sudarė vokiškieji pėstininkai, kurie skirtingai nei tautinio autoramento pėstininkai buvo pajėgūs savarankiškai atlaikyti priešų puolimą mūšiuose vykstančiuose atviraime lauke. Vokiškų pėstininkų ir dragūnų dalinių didinimą ribojo valstybės teisė ir sunki finansinė padėtis.

Įteikta 2007 m. spalio 15 d.

Résumé

FORCES ARMÉES DU GRAND DUCHÉ DE LITUANIE À LA VEILLE DES GUERRES 1654–1667

Mgr. Vidmantas AIRINI
Musée de la Guerre Vytautas le Grand

La période qui précède les guerres contre la Russie et la Suède en 1654–1667 est une période significative dans l'histoire des forces armées du Grand Duché de Lituanie. Afin de faire une évaluation de l'état des forces armées du Grand Duché de Lituanie, il est important d'analyser leur structure, leur organisation, l'approvisionnement, les munitions, l'équipement militaire et les principes de fonctionnement pendant la guerre.

À l'époque, les forces armées du Grand Duché de Lituanie contenaient : 1) des unités subordonnées au commandement central, 2) des unités privées et 3) des unités municipales. Différemment de la plupart des États européens, dans le Grand Duché de Lituanie le commandement des forces armées n'était pas rigoureusement centralisé. Le Grand hetman et les hetmans du champ (de bataille) ne dirigeaient directement que l'armée de l'État, où leur pouvoir était limité. Les fonctions du Grand hetman de Lituanie ainsi que ses rapports avec les hetmans du champ n'étaient pas définis. À la veille des guerres 1654–1667, la fonction du commandant de l'armée de l'État était remplie par Jonu as Radvila dont les traits personnels, la compétence et l'influence assurèrent le succès dans les batailles contre les insurgés ukrainiens. Dans le cas de l'armée de l'État, l'absence d'une centralisation rendait difficile le contrôle sur l'armée et ne permettait pas de parfaire le système d'approvisionnement.

Dans l'armée de l'État du Grand-Duché de Lituanie, les unités structurelles de cavalerie et d'infanterie appartenaient à deux rames (singulier *autoramentas*, pluriel *autoramentai*) distinctes: nationale ou de mercenaires. L'*autoramentas national* comprenait les étendards de cavalerie et d'infanterie, tandis que les régiments non permanents n'étaient que des unités tactiques. Dans l'*autoramentas de mercenaires* groupes d'infanterie, de dragons et les escadrons de cavalerie étaient réunis en régiments permanents plus ou moins grands, ou bien ils fonctionnaient comme des unités autonomes. Au milieu du XVIIe siècle, à

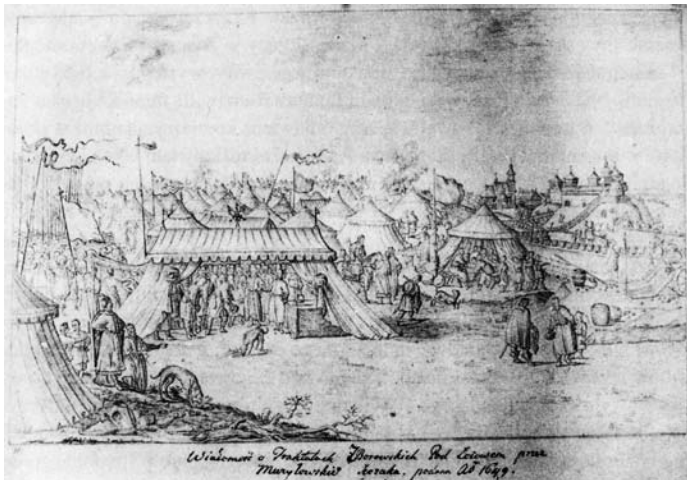
la veille des guerres contre la Russie et la Suède, les hetmans du Grand Duché de Lituanie ne disposaient pas de forces armées permanentes, les unités de leur subordination n'étaient formées qu'en cas d'un danger imminent dans le pays ou de dehors. L'insuffisance des soldats professionnels dans l'État était compensée par des mercenaires allemands résidant dans les pays avoisinants. La formation des forces armées était entravée par certains aspects juridiques et une situation financière médiocre. Pendant le soulèvement de Bogdan Chmielnicki, dans le Grand Duché de Lituanie, les unités seigneuriales étaient déjà nombreuses, mais elle étaient utilisées plutôt pour défendre les intérêts de leurs seigneurs au lieu de servir l'État. La sécurité des villes était assurée par la milice des villes, formée d'après le principe de conscription. En général, les unités des districts (singulier : *pavietas*, pluriel : *pavietai*) et celles des villes autonomes n'étaient formées que pour assurer leur sécurité et ne jouait qu'un rôle local.

La cavalerie de l'*autoramentas national* était composée d'étendards des hussards, des cosaques et d'unités de la cavalerie légère, la cavalerie et l'infanterie mercenaires se composait de réîtres. Pendant le soulèvement de Bogdan Chmielnicki, en face d'une nécessité d'augmenter le nombre de soldats et compte tenu d'une situation financière compliquée, on voit grandir le nombre et le rôle d'étendards de cosaques dans la cavalerie du Grand Duché de Lituanie. La tendance de réduire le nombre d'étendards de hussards fut déterminée principalement par des coûts trop élevés. Dans l'infanterie, outre les unités polonaises peu abondantes qui étaient principalement munies d'armes à feu, il existait des unités de fantassins allemands (mercenaires), formées de piquiers et de mousquetaires qui utilisaient des armes de type occidental. La situation financière de l'État ainsi qu'une base de formation disponible assez restreinte ne permettaient pas d'augmenter ni le nombre d'unités de fantassins allemands, ni celui des unités de dragons. La plupart des soldats, enrôlés dans l'armée, devaient se procurer eux-mêmes des munitions et, dans la plupart des cas, tout l'équipement militaire. À défaut d'un approvisionnement centralisé, la fourniture des vivres et du fourrage était aussi à la charge des commandants des unités. L'artillerie nationale était faible et n'égalait pas à l'artillerie seigneuriale, cependant une situation favorable dans le pays et les relations avec les pays occidentaux favorisait le développement du génie militaire. Le secteur le plus puissant des forces armées du Grand Duché de Lituanie était la cavalerie ; sur le champ de bataille, sa force était basée sur les actions conjuguées des hussards, des cosaques et de la cavalerie légère. La tactique de la cavalerie du Grand Duché de Lituanie ayant changé sous l'influence de l'art militaire suédois, dans certains cas, sur le champ de bataille, la cavalerie lourde nationale,

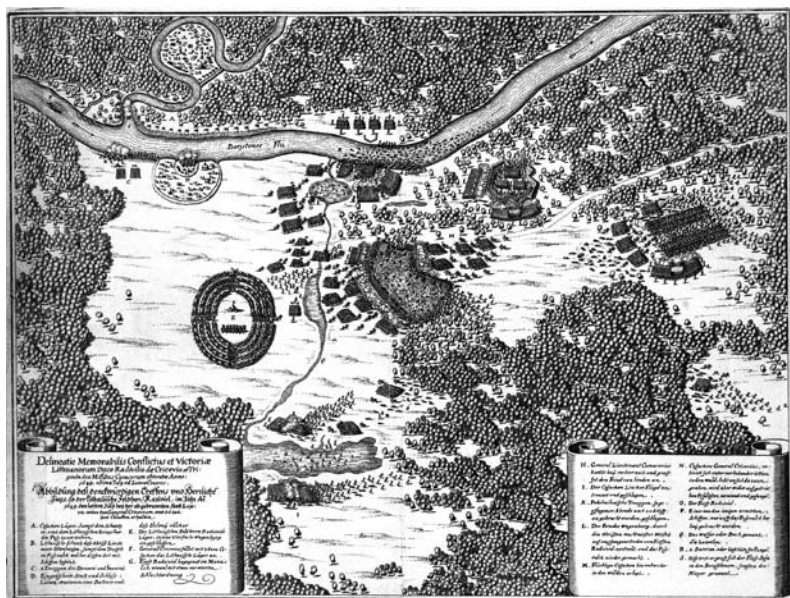
notamment les hussards, pouvait être remplacée par des réîtres. Le côté fort de l'infanterie était les fantassins allemands qui, différemment de fantassins de l'armée nationale, étaient capables de résister à l'attaque de l'ennemi sur un champ de bataille. La présence de l'infanterie de *l'autoramentas national* dans l'armée de l'État et dans d'autres parties des forces armées était soutenue par les facteurs politiques et les traditions sociales.

Abraham van Westervelt. Sužeisto sukilėlių vado Mykolo Kšyčevskio (Michał Krzyczewski) atvežimas į Jonušo Radvilos stovyklą po Lojevo mūšio, 1649 m. rugpjūčio 1 d. Kairėje piešinio pusėje pavaizduoti LDK kariuomenės svetimšalio automento pėstininkai (karininkai ir muškietininkai), dešiniau J. Radvila su palyda ir tautinio automento kariai.

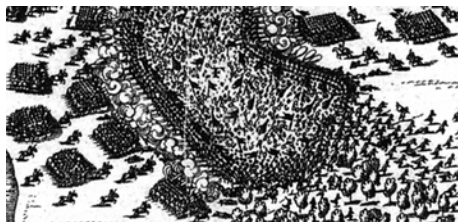
Abraham van Westervelt. Jonušo Radvilos stovykla Rečioje, 1649 m. rugpjūčio mėn. Kairėje piešinio pusėje pavaizduoti LDK kariuomenės svetimšalio automento pėstininkai (muškietininkai ir pikinieriai). Dešiniau – J. Radvilos palapinė, kurioje lauko etmonas priima Ukrainos kazokų pasiuntinius.

1649 m. liepos 31 d. Lojovo mūšis. Graviūra. Iš knygos *Theatrum Europaeum*, Frankfurtas, 1654–1663 m.

LDK kavalerija ir vokiškųjų pėstininkų batalionas atakuoja sukilėlių taborą

LDK kavalerijos puolimas

Abraham van Westervelt. LDK kariuomenės mūšis su Ukrainos kazokais prie Kijevo 1651 m. rugpjūčio 17 d.

Ant kauburio – LDK lauko etmonas Jonušas Radvila ir jį lydintis husaras su etmono ženklu, kairiau matosi pasisukęs nugara kazokas (šarvininkas) ir raitas svetimšalių autoramento karininkas. Kairėje piešinio pusėje, pirmame plane – LDK kariuomenės dragūnai ir kazokas (šarvininkas), dešiniau belaisvius pančiojantis lengviau ginkluotas lietuvių raitelis. Piešinio dešinėje pusėje, tolumoje matosi LDK kariuomenės kavalerijos vėliavų ataka.